МТ II 163

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ФЕБРУАР

1968

НОВИ САД

ЛЕТОПИС
МАТИЦЕ СРПСКЕ

ПОКРЕНУТ 1825. ГОДИНЕ

Чланови Уредништва
СРЕТЕН МАРИЋ
БОШКО ПЕТРОВИЋ
АЛЕКСАНДАР ТИШМА

Главни и одговорни уредник
БОШКО ПЕТРОВИЋ

Коректор
СТОЈАН ТРЕЋАКОВ

Уредништво: Нови Сад
Матице српске ул. бр. 1
Телефон: 44-609

Редакција прима средом
од 12—13 часова

Рукописи се не враћају

Летопис Матице српске излази 12 пута годишње у месечним свескама од шест штампаних табака: шест свезака чине једну књигу. Годишња претплата износи 27 н. дин. а за чланове Матице српске 22 н. дин. Претплата за иностранство износи 50 н. дин. — Цена једном броју у књижарској продаји 2,50 н. дин. — Претплата се може положити у свакој пошти на чековни рачун НБ у Новом Саду број 657-1-257. — Администрација: Ул. Матице српске бр. 1, тел. 44-609

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Година 144. Фебруар 1968. Књ. 401, св. 2.

КАД СУ ЦВЕТАЛЕ ТИКВЕ

II

Тек сам се у јединици мало опасуљио.

Шрајбујем отуда моме пријатељу Драганчету:

'Драганче, молим те, обилази ми кућу. Кад сам пошао, кеви ми је било зло, сва се била избезумила. И још, Драганче, некако сазнај где је оног четвртка био Столе Апаш. Душица је обично ишла у „Божидарац"; сазнај да ли је то вече тамо виђен и Апаш. Где је он сада? Мита Мајмун то сигурно зна.'

Драганче ми одговара:

'Ништа добро, Љубо, немам да ти јавим. Тетка Милинка', — то је моја кева, — 'исто је онако као што си је оставио. По цео божји дан ћути; а кад проговори, онда прича о томе како је увек све чинила за тебе и Владу, а за Душицу ништа. Буразер ти се и даље јавља. Ништа не прича о томе кад ће кући. А Мајмуна сам за оно питао. Каже, Апаш је негде у санаторијуму, не зна у ком. Каже и то да је он онда већ био отишао.'

Опет пишем Драганчету:

'То, Драганче, не може да буде. Апаш је у то време, мора бити, ипак био у Београду. Ако је то урадио један човек, то је могао само он. Сазнај је ли она то вече била код „Божидарца" и с ким је тамо била. Како се нашла у шумици? Можда су је сачекали кад је ишла кући, можда их је било више. Али и ако је то учинио сам Апаш и ако их је било више, Мајмун је у све то сигурно умешан, он сигурно све зна. Сазнај то, Драганче, молим те, и не терај ме да ти много објашњавам шта треба да чиниш. Не буди много фин са њим. Он само изгледа страшно, у ствари је плашљив; три пута си бољи од њега. Некад је имао једну цуру из оног краја око дрваре на Вождовцу. Можда се и сада увече тамо креће.'

Месец дана Драганче ћути. Онда ми јавља:

'Шампионе, ти си био у праву. Душица је оно вече била код „Божидарца" с неком својом другарицом Јелицом из гимназије. Играле су цело вече. Пред крај, кад су већ хтеле да пођу, појавили су се Апаш и Мајмун. Узели су их обе — и Јелица више није видела ни Душицу ни Апаша. Столе је твоју сестру извео напоље, кобајаги хтео да јој исприча нешто о теби, свом старом другару: као, ти си јој нешто поручио. Штос је упалио, она је изишла. Напољу је левом ухватио за мишицу, а десном извукао утоку, прекрио је својом блузом и наместио јој је на слабину. Тако су, мало изнад „Кикевца", пресекли Толбухинову и Јужни булевар, — она је ишла, ваљда се надала да ће му негде уз пут умаћи — и поред гимназије „Петар Драпшин" Струмичком избили на шумицу. Није успела да му побегне.

'Сутрадан, чим се на Душановцу за Душицу сазнало, Мајмун је Јелицу потражио код куће. „Ти се не шали", рекао јој је, „немој случајно некоме нешто да причаш. То нема везе са Столетом. Он је болестан и њих двоје су се одмах напољу растали. Ако случајно некоме нешто испричаш, проћи ћеш горе него она, ја ти за то стојим добар." Она се уплашила и ћутала.'

Све сам то сазнао од Мајмуна. Не питај ме како. А Апаш се сада налази на Голнику.'

'Хвала ти, Драганче', одговорим му ја, 'што си ми то сазнао. И још само нешто, па си ти свој посао завршио: кажи Мајмуну, нека се главом не шали, нека те редовно обавештава где се Столе налази; јер он сад може некуд да побегне. Нека се не шали, јер ћу му шију прекинути кад дођем; а могао бих и Столета да обавестим, па би он ту ствар уместо мене завршио: нека бира. А Апашу нека јави да не знам где се налази, али да му поручујем: било где да се сакрије, кад-тад ћу га пронаћи. Нека ми се нада.'

***

Међутим, смрт се већ била населила у мојој кући.

Крајем зиме кеви је толико постало зло да су морали да је преселе у болницу. Тамо је гледали, окретали — месец дана. Онда кажу моме Андри: „Знате шта, она није за нас. Она нема никакво физичко обољење. Све смо јој испитали. Ваша жена је у некој тешкој депресији. Биће боље да је упутимо на Психијатријску клинику." Отац се ужасне: „Никад нико из наше куће није био у лудници. Она није луда. Нама се ћерка пре неколико месеци убила. Још то није преживела. Водићу је кући." „Немојте", каже му лекар, „то тако да схватите. Не иду тамо само луди. Она више сама

себи не може да помогне. Видите да више неће ни да једе." „Не", каже отац. „Водићу је кући. Ако треба да умре, нека умре код куће."

Доведе је мој Андра кући. Поседи она тамо још месец — и све горе. Пишем из војске моме ћалцу: 'Немој да се шалиш, води је у болницу док још има времена. Тамо ће је мало раздрмати.'

Одведу моју мајку на Булбулдер.

И — то је већ пролеће.

Удесим, некако, да ме те године раније пусте на одсуство, дођем у Београд. Питам оца: „Како јој је?" „Не питај", вели. „Ништа ме не питај."

Одемо јој у посету. Седнемо на неку клупу. Око нас се мувају лудаци; само нешто шапућу. Ње нема.

Замолимо неког болничара да јој јави да смо ту. „Нека изађе", поручујемо.

Мало затим, ево њега, враћа се. „Каже, неће. Пођите унутра."

Уђемо у неку собицу: срце да ти пукне, каква је. Она седи, сама, на неком кревету. Бела у лицу, вене јој се на слепоочницама и образима плаве. Очи јој некако ушле у главу, а нос постао огроман. Коса јој испод мараме потпуно бела и — чак, чини ми се, испод мараме видим — ретка. Умотала се у неку велику кошуљу, седи на том кревету, а ноге као штапови, руке — као трске. Ни половина од оне жене.

Обесила главу и гледа некуд себи у папуче.

Отац поче поред ње да спушта оне драгуљије што смо јој донели.

Она подигне главу на њега.

„Што си ми дош'о?" каже.

И опет се сагне.

Ћале се збуњено осмехне:

„Добро, ако нећеш мене да видиш, погледај бар да видиш кога сам ти довео. Љуба нам је дошао."

Она за тренутак усредсреди очима у једну тачку као да нешто ослушкује, па само накрене лице ка мени — ја стојим крај врата и уздржавам се да не заплачем — и чак се, чини ми се, мало намршти.

„И ти си ту?" 'ладно пита.

Приђем, па клекнем крај ње. Расплетем јој прсте, почнем да јој љубим хладну шаку.

„Дошао сам" кажем. „Јавили ми да ти није добро."

Она извуче руку од мене. Помилује ме по коси, па опет сагне главу и уплете прсте.

„Шта ћете ми ви сад?" каже.

Отац стоји више мене и плаче као дете.

„Не кажњавај ме тако, Милинка. Тридесет и четири године смо ȕ слози живели. Децȕ смо изродили: види какве смо соколе подигли. Шта то сад чиниш? Не остављај ме овако, Милинка."

Она не диже главȕ. Пођȕти, па тихо, тако да се једва и чȕје, говори:

„Тридесет и четири године, кажеш, Андро. А не кажеш — тридесет и четири године на мȕци. Целог века — штрајкови, отпȕштања, затвори. Никад нисам могла да бȕдем сигȕрна да ћȕ сȕтра имати шта да вам скȕвам да једете. А колико сам тек за време рата издрхтала. Један лȕдак се ȕхватио са девојкама и боксом, друга два лȕдака с политиком: објасни им нешто. Нисте хтели да ми помогнете, ето."

„Ȕ правȕ си ти, мама", кажем. „Ми смо криви. Ми смо за све криви."

Она каже, као да се сама са собом нешто преслишава:

„Имала сам једно добро дете: и њега сам изгȕбила. И то све зато што сам била глȕпа. Моја женска памет ми каже: Гледај мȕшке, они сȕ први. Мȕшке гледај: они сȕ бȕдале, памети немајȕ, слаби сȕ, али сȕ ипак главни. Како ћеш без њих ȕ кȕћи? И само блејим ȕ вас и ȕ овога маторога. Мислим, оно је женско, лепо, паметно, извȕћи ће се само. Зато сам и хтела да изȕчи школȕ: нисте ваљда ви, бȕдале, били за то? Завршиће, мислим се, школȕ, наћи ће себи мȕжа. И ето ти. Мȕшки ми је и покварили. Нисам пазила."

Ја само што не запомажем:

„Мама, зашто тако говориш? Зашто нас овако кажњаваш? Јеси ли видела, кад си полазила, каква нам је кȕћа? Ко још може ȕ њој да живи? Мама, молим те, бори се мало. Ја ћȕ већ идȕће године доћи, Влада ће можда још и пре: опет ћемо бити заједно."

Она клима себи ȕ недра:

„Касно је сад за то."

„Како можеш", питам, „овако?"

„Могȕ", каже, „тако, јер више не могȕ никако. Истрошило се. Дотерало цара до дȕвара."

Изаћемо, после, ја и отац, па — колико замакнемо за капијȕ — загрлимо се и скичимо као пребијени кȕчићи, не зна се ко више. И окрећемо главȕ један од другога: да један другога и не видимо и не чȕјемо . . .

Ȕмрла је само што сам се измакао. Само што сам стигао ȕ јединицȕ, већ после десетак дана сȕстиже ме телеграм . . .

Отац је последњих дана био пренео кȕћи. Никога више к њој није пȕштао. Сам је дворио и пазио, сам је и прао.

***

У то време ја сам стварно тек почињао да долазим у пуну снагу.

Зорић, дању-ноћу, са мном. Крушку, чак и остале основне ствари они су имали већ кад сам био дошао, али онда он трчао чак у Команду области да нам се негде набаве штитници за спаринговање: „Не знате ви", каже, „каквог ја аса имам у јединици." И, бога ми, дали му. Отад, готово сваки дан, спаринговао сам бар по пет рунди. Пуним темпом. Пази ми на сваку ситницу, гледа ме са свих страна. Тера ме да боксујем на празно: он легне на под, па гледа како радим ногама. Тера ме да трчим као атлетичар, тера ме да дижем тегове. Донео у салу овакву грудву пластелина. „Нà", вели, „ово. Нема седења на празно. Гњави то рукама. Узми парченце и меси шакама. Пребацуј из једне у другу." После, седимо, чекамо на ручак, и ја то премећем из шаке у шаку и месим. Научио сам, па више и не примећујем.

Најзад, некако баш пред кевину смрт, успе да нас прекомандују у Загреб; мене с њим, и још двојицу. Тамо, при Команди области, ништа друго и не радимо, само бокс.

До кевине смрти, после оног нокаута, још сам једанпут био поражен. И то, чини ми се, због судија; то се може десити. После тога — више ни једанпут! Четири пута су ме узели у армијску репрезентацију: сва четири пута сам победио. Постао сам и првак војне области, али због кевине смрти те године нисам стигао да наступим на свеармијском првенству. Идуће, пред пуштање из војске, постао сам и свеармијски првак у средњој категорији. Те године на једној ранг-листи био сам трећи у средњој категорији у Југославији, иако још ниједном нисам био доспео до првенства Југославије. Други је био неки Перић из „Борова", кога бих ја, чини ми се, сасвим лако прескочио, а први Павлић из „Партизана", типичан нокаутер, који је тако ударао да ти је, просто, иверке одваљивао. Једног Италијана је тако звекнуо да се више није ни пробудио.

То је било помало смешно: ја и Драганче Стојиљковић никад нисмо изашли један против другога — ни категорија нисмо били иста —, али кад бисмо се зезали и навукли рукавице — да ли зато што сам био тежи и што сам имао дуже руке —, ја бих га чукнуо мало јаче и он би одмах смицао рукавице: „Не могу ја", вели „с тобом." Исти тај Драганче је, рецимо, оног Чаушевића, који је мене дељао како волиш, сваки пут без напора и проблема сређивао! Три пута сам ја, пре војске још, у клупским сусретима, у последњи час, пошто би ме Чаушевић појурио у полусредњој, набио тежину и побегао у средњу, никоме другом него Павлићу! А Пав-

лић је стварно био прави шампион, таквоме Чаушевић није био ни до колена. Први пут сам изгубио, али се шампион веома помучио око мене: а последња два пута чак — било је, бога ми, нерешено. — Не, не, да сам остао још годину-две, или да ме Стари Перишић није онако зезнуо са војском, не знам да ли би он и даље остао такав сигуран шеф у средњој.

Али, кад почињеш — млад си, умеш мало да млатараш рукама имаш срца, а поготову ако си уз то фер, чист боксер и имаш симпатичну њушку —, сви те подржавају, сви су уз тебе. Онда ти наставиш, почнеш да побеђујеш, пробијаш се, и одједанпут, ниси се још ни осврнуо, а већ мораш више да се браниш него да нападаш. Те године кад су ме демобилисали, ја сам већ био напунио двадесет и четири; тада су такве већ сматрали ветеранима. Па, и јесам то био: наступао сам већ од шеснаест. И, одједанпут, ја видим: публика све чешће против мене! Појави се неки малишан, још мусав, трти се нешто као петлић, ни до колена ми није, али — публика готово више уз њега него уз мене! Победим га: не звижде, аплаудирају, али више њему него мени!

А и човек се некако исквари; сам по себи постане кваран. Јесте то, брате, спорт, али оног тренутка кад си ушао међу конопце, рачунај с тим да ти је глава у торби: нема ту шале, нема милости; закачиће те мало незгодније, а онда само можеш да се кајеш што на време ниси себи закупио парцелу на Новом гробљу. У почетку, ја сам био изразити техничар. У Београду сам једанпут чак био дисквалификован зато што нисам био борбен. — Изишао неки момак: колико се пипнемо, ја видим: слаб. Чукнем га мало, он паде! Судија му одброја, он заузе став: опет га куцнем, он опет паде. Опет узе судија да му броји; одброја и виче: „Бокс!" Ја гледам у њега: чекам га да прекине. Он опет виче: „Бокс!" Почнем да скакућем наоколо: ја више не насрћем, он више не сме. Судија нас прекиде: „Хоћете ли ви да се борите или нећете?" Опет почнемо, опет ја не насрћем. Тек, он: „Стоп!" Па показа њему угао, показа га мени: обојица дисквалификовани! — Зорић ме, међутим, научио да будем агресивнији, да ударам разноврсније и чвршће. И, полако, од техничара, ја постанем готово фајтер, нокаутер. Мало-мало, па — нокаут. Публици се то свиђа, али Зорић, који ме је томе и научио, све чешће ме нешто загледа! И видим, као да му се то не свиђа!

И, временом, то ти тако постане као неко лудило: не смеш да изгубиш! Зар сам се ја све ове године зезао да бих сад пустио да ми неки клипан тако олако нагузи мајку: морам да победим! И кад те неки тип прикљешти, кад видиш да нема друге, заиграш на све или ништа. Кад би ми

пригушило, умео сам да радим свих девет минута без прекида, као машина. После бих, у свлачионици, од умора готово у несвест падао. То, на пример, како сам Чаушевића, пред демобилизацију, први и једини пут, победио на отвореном „Звездином" првенству, то је, мислим, заиста било да се човек згрози. Једанпут је он мене оборио, пет пута ја сам њега! Просто сам га самлео. То већ више није личило ни на шта.

И — некако сам се острвио, све чешће ударам једним мучким ударцем, неким скраћеним аперкатом под сису у срце. То је тешко извести, јер је срце обично добро заштићено, али ако га левом гађаш у леву страну лица — што такође нимало није лако —, онда он подиже леву руку и ти га испод ње можеш погодити под сису. Нисам чуо да је неко некога тим ударцем нокаутирао, али сам сигуран да му се после њега цела та страна одузме бар за неколико секунди: за то време можеш с њим да радиш шта хоћеш. А ако би га у серији тако згодио три-четири пута, мислим да би био готов, одмах можеш да му спремаш покров.

Тако сам, тим ударцем, на свеармијском првенству победио неког Мариборчанина Сламнига.

Гледам га пре меча; ја сам увек добро гледао како изгледа момак с којим ћу се сусрести: неки симпатичан, беломуасаст момак; висок, мршав као дугопругаш, лице дугачко. Мислим се: овај ће ме држати на одстојању и из даљине ће ме гађати директима: има дуже руке од мене; и, вероватно, има осетљиву браду. Почнемо: ма какви! Какво одстојање, каква осетљива брада! Удара као маљем, где ме поткачи, ту ми, чини ми се, месо откине. И — брз као ватра! Ја њега закачим једанпут, он мене стигне два пута; ја њега два пута; он ме стигне и трећи пут. Скакућем око њега као јарац: не вреди. Одједанпут испаљује целе рафале, ваљда од по седам-осам комада! Сваки пут ме поткачи бар по два пута!

Ау! Ово ништа не ваља! У паузи не могу да се снађем: шта је ово? Још овакво чудо нисам срео.

Почне друга. Сад идем опрезније, сад ја њега пуштам да насрће. Иде сад он, и ситуација се, као, мало мења: сад ја њега сачекујем и помало му враћам. Али не вреди ми то много. Треба бар још пет оваквих рунди, па да достигнем оно што је он у првој сакупио. И никако да му напипам слабу тачку. Тек крајем рунде некако ми се само за трен згодно намести и ја га тим полуаперкатом малко кврцнем. Он издржа, није то ни био јак ударац, али преко лица као да му прелете неки мали грч и неко бледило. — А, ту ли си, лафе!

У трећој га исто тако пуштам да напада и, негде средином, левом успем да га отворим и десном да га пуном сна-

гом погодим онде где треба. Он побеле као креч и клече на колена. И тако, с отвореним устима, брекће као куче на врућини. Онда устаде, али сад ја њега јурим, сад ја њега засипам серијама. — Мислим да сам га на крају победио не за један него за фртаљ поена.

Свеармијско првенство се одржи у Београду. Дођемо Зорић и ја, и ту, као што сам вам рекао, будем први у средњој категорији. Због тога добијем десет дана наградног одсуства.

Код куће, гледам мога Андру. Мртав старац! Још пре неколико година ми је ћорисао мајице које сам добијао у клубу и правио се важан у њима, прав као младић. Нисам сигуран, али чини ми се да је и жене помало јурио. А сад, одједанпут, испред моје куће седи на прагу неки старац, подбочио се длановима о колена, као да се плаши да ће глава да му се омакне међу ноге, и ћути. Поваздан тако!

Мени то, право да вам кажем, није право. Нагазио сам на некү шољу и хоћу да је доведем кући — оматорео сам ваљда, па ми некако више није згодно да је водим у шумицу — и никако то да удесим. Он стално на прагу, прибогу као неко куче.

„Добро, бре, ћале", кажем, „што стално ту седиш? Иди мало, прошетај се." — А њега пензионисали некако баш око кевине смрти: нема ни куд да иде.

Он ме погледне преко рамена:

„Не иде ми се", каже.

„Ма", велим, „стално ту седиш! Иди некуд мало! Запосли се нечим. Где то ваља, толико седење!"

Он каже:

„Ништа ми се не ради. А и не могу. Ноге ме издале. Не могу да стојим."

Ја га гледам. Руке му некако дошле беле, мртвачке, као да гвожђе никад нису ни виделе.

„Добро", кажем. „Кад нећеш, онда седи. Али што се бар не умијеш? Лице си нечим испрскао."

Он се пипне прстима: а они се некако укочили и само му играју.

„Нисам се", каже, „испрскао. То мени тако откако умре Милинка. И никако да се скине. Не знам шта је."

Мени га одједанпут дође жао.

Седнем поред њега, загрлим га.

„Море, матори", кажем „не прави се луд. До јуче си жене по Душановцу јурио. Што си се смрз'о?"

Њему се мало развуче брк, али се одмах опет узозбиљи, као да се нешто замисли.

„Би му то, синко", каже. „Свачему се надај."

„Море, матори", кажем му, а фол зезам се, „да ти мене не изненадиш? Да ти мени не спремаш неку подвалу?"

„Свему се", вели, „надај."

„'Ајде", кажем, „држи се још мало. Немам више од три месеца до скидања. А и Влада ће сигурно скоро. Шта ти пише?"

„Ништа", вели, „не пише. Исто онако. Не говори кад ће. Долазио један отуда, од његових. Ни име ми не рече. Само каже: 'Влада је добро и поздравља вас.' 'Па, добро', кажем, 'како вам је тамо?' 'Добро нам је', каже, 'ништа се ви за њега не брините.' 'А кад ће кући? Што ништа о томе не пише?' 'Ништа више', вели, 'не могу да вам кажем, због-ом.' 'Добро', велим, 'кажи ми бар како се зовеш.' 'Није', вели, 'важно моје име.' И оде."

„Добро", кажем. „Важно је да је жив и здрав. Доћи ће."

***

За време тог одсуства сам, за три дана, освојо и прво место на отвореном „Звездином" првенству. Заиста сам био пун снаге; никад тако добар нисам био. Онда сам, у полуфиналу, и Чаушевића победио. Нисам ни слутио да тих дана у ствари последњи пут навлачим рукавице на руке.

Дође Зорић опет из Загреба, само да ме гледа. Стално је негде близу мене, али — ништа не говори. Ни не покушава да удеси да ми секундира.

Кад се све заврши — прогласише мене за победника —, он ме загрли, честита ми, али, видим, као да није баш пресрећан због тога. „Ти", каже ми, „искористи још та два-три дана што су ти преостала па дођи. Ја идем ноћас." „Зашто ноћас, друже капетане? Останите са мном. Књаваћемо код мене." — А ми смо некад заиста живели другарски. — „Не", вели, „морам да идем. Здраво." „Здраво, друже капетане."

Та два дана сам провео мувајући се међу душановачким мангупима. — Драганче такође отишао у војску, нема никога да ми помогне. — Где је Мита Мајмун, распитујем се. Нема Мите Мајмуна! Некуд се одселио, ван Београда; и не пише никоме чак. Побегао, значи. — Где је Столе Апаш? Нико не зна да ми каже, сви слежу раменима. И не инсистирам много: чини ми се, стварно не знају. Најзад, некако уочи самог поласка један клинац ми провали ствар; Столетовој кеви је неколико пута носио писма на пошту. У Сурдулици је Апаш; променио је два-три санаторијума, а отпре месец и по дана је тамо.

Добро је, бар сам то обавио.

***

Вратим се у Загреб.

Првих неколико дана се баш и не ломим да идем на тренинг. Али тако прође и седам-осам, а Зорић се нити појављује нити ме позива. Најзад пођем сам.

„Хоћеш да трениpаш?" пита ме он. 'Хоћеш да трениpаш!' — „Можда бих мало." „Добро", каже. „Ради сам; изабери шта хоћеш." Ја почнем нешто да килавим; некако ми се и ради. И стално мислим: шта је с овим човеком?

Прође тако, бога ми, свих десетак дана. Ја — као гост: долазим кад хоћу, радим шта хоћу, одлазим кад хоћу. Нико ме ништа не пита, нико ме ни за шта не контролише. Зорић се некако стално одмиче од мене. Никако да га ухватим да припитам шта је.

Одједном, једно вече кад сам се вратио на спавање, сусрете ме дежурни.

„Љубо", каже, „има једно наређење за тебе. У року од четрдесет и осам сати имаш да се јавиш војној пошти петнаест тридесет девет у Нишу." „Зашто то?" питам. „Је л' то прекоманда?" „Прекоманда", каже. „Зашто?" кажем. „Ко иде у прекоманду на два месеца пред скидање?" „Ништа", вели, „не знам. Такво је наређење."

Сутрадан ја сабајле потражим Зорића.

„Шта је ово, друже капетане? Је л' идемо заједно?"

„Не", каже. „Идеш сам."

„Зашто то, друже капетане? Зар нисмо свугде досад били заједно? Је л' то по казни?"

„Зашто по казни?" каже он. А очима стално некако бежи од мене.

„Не знам", кажем. „Можда зато што сам победио. Или је вама само било стало да донесем пехар, а после — можете и да ме најурите! зар на два месеца пред демобилизацију — прекоманда?"

„Тамо ћеш се ти", каже он мени, „исто тако лепо снаћи као и овде. Не идеш као макар ко него као шампион. И тамо ћеш тренирати. То сам ти већ средио."

„Средили сте ми да тренирам? Значи, ви сте ми средили и то да идем? Добили сте трофеј, и сад вам више нисам важан!"

„У реду, Љубо, кад већ хоћеш да знаш: ја сам ти", каже, „наместио да те прекомандују. Признајем ти то. И — љути се на мене, ако сматраш да треба да се љутиш."

„Али, друже капетане, зашто? Па ви сте ме и начинили боксером!"

„Нисам, Љубо, не буди толико скроман, кад то и ниси. Ти си већ дошао као добар боксер. Али онда сам ја још и

имао чему да те научим. Сад више немам. Иди, тражи бољег тренера од мене."

„То, друже капетане, није разлог. Знам да није. Ни ви баш нисте тако скромни као што хоћете да се начините. Нити сам вам ја икад рекао да желим бољег тренера од вас."

„Па, у реду, Шампионе, кад баш хоћеш да ти кажем: знаш, можда сам ја такав човек: можда ја не желим да имам такве боксере као што си ти. Ја сам те и оно последњи пут овде, а и сад у Београду гледао. И дивио сам ти се, веруј ми. Као стручњак сам ти се дивио. Али — више те нисам волео. Сад се теби више нико не може супротставити. Нико ти пред песницу више не може изаћи. А ја то — можда не волим. Кад смо оно пре две године почели, ти си још растао. И ја сам уживао гледајући те. А ево, сада, ти си можда већ постао велики боксер, а можда ћеш то тек постати — али ја више не уживам. Мислим да си се искварио. Мислим да си постао исувише сујетан. Некад си ти, бар се мени тако чинило, улазио у борбу с намером да победиш ако си бољи и да изгубиш ако си слабији. Последњих месеци ти више ни не помишљаш да би ико од тебе могао да буде бољи, таква претпоставка за тебе више није могућа. А то се мени не свиђа."

„Како бих, друже капетане, уопште победио ако у то не бих био убеђен? И може ли се уопште постати шампион без сујете?"

„Не знам", каже, „можда и не може. Али ја у томе нећу да учествујем. Данас, ти улазиш у борбу с намером да победиш по сваку цену, а то више није спорт, то више, Љубо, није бокс. Гледао сам те како си сад у Београду победио Чаушевића: неко други би од оних батина умро; он је издржао. Гледао сам те како си овде, пре тога, победио оног Словенца Сламнига. Он, Љубо, готово нимало није био слабији од тебе. Можда је чак био и бољи."

„Ако је, друже капетане, био бољи, што ме није победио?"

„Па ето, такав си ти. Тако је, у праву си, он није био бољи од тебе. Али то можда само зато што он није желео да победи по сваку цену. Ти си можда интелигентнији и лукавији боксер од њега, али ти си га победио, мој Шампионе, и зато што ти се душа мало усмрдела. Чему онај ударац у срце, кад знаш да се од њега може умрети? И то не одмах него и кроз месец и кроз годину дана. Чему уопште на рингу такви подмукли ударци? Служи ли то спорту, служи ли то боксу? — Опет ћу ти рећи: ја се теби као боксеру дивим: ти имаш брзину као бантамаш, ескиважу као велтераш, а ударац ти је као у тешкаша; и при том — ти си у средњој! Ко ти се може супротставити? Али, последњих ме-

сеци ја интензивно имам утисак да ћеш ти некога усмртити. Страхујем од тога! Ја, Љубо, не желим да будем тренер нити некога ко би могао да буде убијен нити, пак, некога ко би могао да буде убица. Не зато што се ја бојим таквог ризика у боксу; јер у њему такав ризик свакако постоји. Него зато што ја не желим да учествујем у припремама за нешто такво: ти, рецимо, последњих месеци тако ређи не силазиш са џака. Можда грешим, али ја, сигурно, никако не желим да дође до тога да бих морао себи да пребацујем да сам на било који начин томе помогао."

„У реду, друже капетане", рекох, „кад је већ тако."

Он ме загрли.

„Не љути се, Шампионе, ти на мене. Можда ја заиста грешим. Али, кажем ти, почео сам да страхујем. Није то потребно ни теби ни мени. Ионако бисмо се, уосталом, ускоро растали. А ја ти заиста желим да се моја страховања не остваре и да постанеш оно што по својој вредности и заслужујеш. Ја сам у ствари поносан што сам радио са таквим сјајним боксером као што си ти. Немој то заборавити."

***

Од Зорића одмах свратим у пошту. Пошаљем оцу телеграм да ме изјутра сачека на београдској станици.

Затим се изопраштам са другарима. Увече кренем.

Сутрадан, на станици, мој стари стоји на станици уштогљен као да је пошао у позориште. Напољу од раног јутра врућина, а он у шеширу, у неком тамном капуту, па чак и машну везао. И нешто, овако, као на тигању, у руци држи.

„Шта је, бре, ћале", мало га зезам, „што си се тако уштогљио као да си пошао на некуу сахрану? Зар ти није врућина?"

„Није ми", вели, „врућина. Уопште ми није врућина. Ових дана ми је чак, некако, помало хладно."

„Како", велим, „хладно? Зар на овој припеци?"

Он ми пружи онај замотуљак.

„Боље што не знаш. Нà ово."

„Шта је то?" питам.

„Бурек", каже. „Ако ниси доручковао. Да ти је мајка жива, било би нешто друго. Овако, ја немам шта друго да ти изнесем."

Мени готово ударише сузе на очи.

„Хвала ти", кажем, „што си се сетио."

„Такав је", вели, „код нас обичај."

Пођемо мало по перону. Сад ја држим онај бурек испред себе као врућ тигањ.

„И тако", каже, „идеш у Ниш? Бићеш ближе."

„Јесте", кажем, „биħу ближе."

И још тако мало жвалавимо без везе.

Одједанпут, он ми вели:

„Ја сам био код адвоката и у суду. Све сам своје ствари средио."

„Какве ствари?" питам. А нешто ми овакво, као јаје, као песница, проће кроз гркљан и леже на срце.

„Кућу сам пренео на тебе и на Владу. И оне таксе сам исплатио. Да се ви с тим после не гњавите. Продао сам свој венчано одело и мој алат, и неке Милинкине и Душичине прње. Ви ћете себи, после, да купите оно што вам буде требало. Најглавније ствари сам решио."

„Аман, ћале", кажем, „шта ти би? Шта ми то причаш?"

„Човек на то мора да буде приправан."

„Па, још ти није ни шездесет! И зашто ми то уопште говориш?"

„Јесте, јесте", вели, „шездесет и једна. Али нису ту, синко, године најважније. Срце ми је сасвим пропало. То ми је и доктор пролетос казао. Онда сам га још мало обилазио; сад сам и то престао. А у последње време — некако ружно сањам. Сањам све нешто — кад сам био млад. И — Милинка ме зове."

Мени се нешто разведри.

„Па ти то зато! Ej, бре, ћале: па ти бар у те ствари никад ниси веровао!"

„Нисам веровао. И не верујем ни сад. Али, то мене ноћу гуши. И — осећам. Томе човек стално мора да се нада."

„Ма, 'ајде", велим, „не причај свашта. Шта ти је сад то дошло у главу?"

„Осећам ја то", каже он мени. „Можда ће ме стегнути кроз месец, а можда кроз годину дана, али — ту је, није ми много остало. Треба се надати. — Све сам, дакле, главне ствари свршио. И гробарину сам исплатио. Закопај ме поред мајке. Живи смо били заједно, нека будемо и мртви. А ти и Влада, кад он дође, немојте по старом. Доста је било свађа. Више никога нећете имати: ти само њега, он само тебе. Што је било — било је. И ожените се. Човек без жене је као трули пањ поред пута. Немојте с тим баш много да журите, да не погрешите. Али немојте много ни да чекате. Желим вам да имате такву срећу као што сам је ја имао: да себи нађете такве жене каква је мени ваша мајка била."

Ја замукнуо, па не могу ни да зинем.

„Изненади ти мене, тата", најзад кажем.

„Не знам", каже, „да ли сам те изненадио. — Код поште сам на твоје име отворио штедну књижицу. Некако сам скупио тридесет хиљада. То ће бити довољно за са'рану а и за то да ти се нађе за прво време. А дугове сам све изми-

рио: да те, после, нико не лаже. И још: немој да ми правиш неку велику са'рану. Видео сам, чак се и у новинама о томе пише: нећу то. Није то никаква прослава. Са'рани ме, прво, па онда ради шта знаш. Доведи, после Цигане да ти свирају, ако хоћеш."

„Добро, ћале", рекох. „Лепо ти мени исприча."

„То, да знаш", каже он. „Ако те сачекам, и све после тога, то ће бити чист ћар. Ако те не сачекам, уради тако као што сам ти рекао. 'Ајд' сад, идем. Желим ти срећан пут."

„Хвала ти, тата. Ниси ме баш много обрадовао.'

Загрлисмо се, пољубисмо.

„Било је за мене, синко", каже, „и радости."

И оде. Погурен, с оним црним шеширом на глави, у тамном капуту — тако се, климајући главом, изгуби са станице. Ја остадох онде држећи испред себе онај замотуљак са буреком са кога се цеди маст . . .

Месец дана после тога, некако после неког невремена — час киша и хладно, час сунце и врућина, па онда опет нека кишурина са грмљавином —, мој стари једне ноћи умре. Нађоше га тек сутрадан. Комшији се учинило чудно што не излази.

Јавише ми.

Ја дођох и сахраних га онако како је желео. Затим оставих кључ изнад врата, онде где смо га увек остављали, за случај да дође Влада, па иза куће нађох неке тарабе и унакрст их укуцах преко врата и прозора. Имадох тог лета много посла . . .

У Ниш се вратих заједно са својим цивилним оделом. Ни месец дана ми није било преостало до демобилизације.

Пред полазак само још једанпут потражих оног клинца: још је у Сурдулици . . .

***

У Нишу сам се заиста добро снашао. Ваљда, онако пред демобилизацију никоме више није ни било важно да ме због нечега зеза. Тренирао сам, изишао сам чак и на два егзибициона меча.

И колико дан скидања ближи — ја толико нервознији.

Добар део својих ствари ја сам био понео у Београд и тамо их оставио кад ми умре ћалац. Мало шта ми је било и остало: четке за одело и ципеле, четкица за зубе, једна свеска, нешто писама и прибор за писање. И велики војнички кофер. Одело — једне летње панталоне, кошуљу и мајицу с кратким рукавима — био сам донео у једној спортској торбици.

Некако се деси да треба да се свучемо баш у понедељак.

Ја се тамо спријатељио са четним ћатом, неким рочним подофициром Станићем.

„Зашто, бога му", питам га, „баш у понедељак? Зар то не може да се сврши у суботу?"

„Не може", каже. „Тада вам истиче рок."

У суботу пре подне, међутим, ми предамо оружје. Војска се некако одједном распусти, раздрљи. Нити више ко кога гледа нити ко кога зарезује. По неко већ и пијан.

Увече ја потражим дозволу само на два сата, да нешто купим. Донесем нешто за клопу и флашу коњака. Затим се нас тројица-четворица скупимо у Станићевој канцеларији: седимо и пијемо. Станић се, бога ми, мало нацириса. Ја се чувам. А и нисам волео. Навика.

Сутрадан, у недељу ујутру, питам га:

„Хоће ли се данас давати дозволе за град?"

„Хоће", каже.

„Зар се не плашите да би неко могао и да се не врати?"

„Може", вели, „и да се не врати ако хоће да продужи боравак у армији."

„Спреми ти мени", кажем му. „А јесу ли", као узгред питам, „већ написане буквице?"

„И буквице и објаве", каже. „И потписане већ. Само да сутра предате униформе и ћебад — и вољно."

„Јесу ли код тебе?"

„Код мене", вели. „Малочас сам их довршио."

Ја одем у спаваоницу. Последњи пут ишчеткам униформу, изгланцам цокуле. Затим четке и ону торбицу у којој сам донео одело завијем у новине и бацим у ђубре. Исцепам писма и хартије које сам имао. Онда на дрвљанику код кухиње исцепкам у ситне парчиће мој дрвени војнички кофер.

Нико мене и не гледа. Сви базају наоколо као ћорави.

Само што ме неки кувар упита:

„Шта то, бре, радиш?"

„Кад јој ти", велим му ја, „будеш одслужио три године као ја, вероватно исто тако нећеш хтети да те на њу ни кофер подсећа."

У спаваоници гурнем стару униформу под јастук, па кревет лепо поравнам, да никоме ништа на њему не буде сумњиво. Бацим шуферице и обујем чарапе. Затим у клозету испод униформе обучем цивилно одело. Крагну кошуље заврнем унутра да ми не вири изнад блузе.

Најзад своје цивилне ципеле завијем у хартију и ставим у војничку торбицу.

На круг изађем без опасача и глежњака, с раскопчаним горњим дугметом на блузи, са шајкачом у џепу. Торбицом млатарам у руци.

У Станићевој канцеларији се нешто врзма неки солдат. Сачекам да он оде.

Кад он изађе, ја станем мирно, па се продерем:

„Друже водниче, спреман сам за излазак!"

Он ме погледа:

„Зар нећеш да ручаш? После подне је излазак."

„Ручаћу у граду. Пиши ми дозволу. До једанаест."

Он заврте главом — дозволе се издају до осам —, али написа.

Узмем хартијицу. Затим из џепа извучем сома. Дланом га испеглам на столу испред њега.

„Ово", кажем, „да попијеш са другарима." А он воли цујку, мајку би за њу продао.

„Зар толике паре?" пита он. Мора мало да тврди пазар.

„Нема везе."

„Па, хвала, буразеру", каже. „Зар ти после подне нећеш с нама?" А сома већ смота у џеп.

„Нећу", кажем. „Нећу бити ту. А сад, дај ми буквицу и објаву."

Кад то чу, он се престрави.

„Јеси ти луд! Ди смем!"

„Буразеру", велим, „молим те, извади ме. Овде имам једну жену. Ноћас могу да будем с њом. Ноћас и више никад. Сутра ме више нема."

„Добро, али зашто буквица? Сутра буди с њом."

„Сутра јој долази муж."

„Не, не. Не смем. Зато се иде на војни суд! Буди с њом до једанаест."

„Молим те, буразеру, схвати ме. Шта ми је то до једанаест? То нам је последње. И више никад."

Он се мало поколеба. А и онај сом му у џепу шушка.

„Како ћеш кад ни ствари ниси предао? Шта ћеш с униформом?"

„Предаћеш их ти. Потури их четном старешини. А кад буде прозивка, мене прескочи. Ко ће то у овој гужви да види. Свима се жури. И вама и нама."

Какав је био страшљивац, натерао ме је да пођемо у спавоницу — срећом, у њој није било никога — да проверим да ли су ми тамо заиста све ствари.

Али још увек не пристаје.

„Јок", вели, „не смем. Боље, остани до јутра, па изјутра дођи. Ја ћу ти помоћи да уђеш."

„Немој, буразеру, молим те. Треба сву ноћ да гледам на сат и да дрхтим да ли нећу да закасним и да ли ћу моћи да уђем. Буд дрхтим од њеног мужа, треба да дрхтим још и од војске. Немој да ми поквариш."

Једва најзад некако успем да га намолим. А и није, уосталом то ситна ствар.

Извучем опасач испод блузе, опашем се; наместим шајкачу, закопчам се. Торбицу с оним ципелама дам њему.

Изађемо на капију. Он каже стражару:

„Сад ћу ја да се вратим."

Али моја буквица — још код њега у џепу!

Колико мало одмакнемо — знам ја шта њему фали —, свратимо у неки бифе. Попијемо по неку; ја опет — оранжаду.

Платим сомом.

„Узми тај кусур", кажем му.

И — више нема проблема.

Уз пут свратимо у неки шушмушљак и тамо ја смакнем униформу. Некако је нагурамо у торбицу. Цокуле не могадну да стану, па их завијемо у неке новине. Он их узме испод мишке.

„Вечерас ће мангупи", кажем му, „сигурно да закасне. Ко зна докле ће да долазе! Ти уђи у моју спаваоницу, па кревет тако начини као да у њему већ неко спава. А изјутра га поквари. Биће све у реду."

Он се сад више не плаши.

„Море, биће! Нико сад више никога не гледа. Иди ти само! И лепо се проведи. Поздрави своју цуру."

И даде ми буквицу и објаву.

Пољубисмо се.

У један већ сам био у возу за Владичин Хан.

***

У Владичином Хану ме сачека неки издрндани аутобус.

У Сурдулицу стигнем негде после подне. У главној улици већ корзо.

Колико сиђем, одмах измакнем ван центра. Осмотрим мало наоколо.

„Каква је то гужва?" питам неког чичу. „Јесу ли то туберани?"

Чича каже:

„Има и њих."

„Они то данас имају излазак?"

„Јес'," каже.

„А где им је тај санаторијум?"

„Па, има три-четири километра одавде. Ено, видиш где се завршава главна улица? Па, одатле, лево, избићеш право на пут за болницу."

Добро. Захвалим се чичи.

Окренем се лево-десно. Негде мора да постоји заобилазни пут.

Запутим се кроз неке сокаке поред реке, па стално држећи лево, избијем на пијацу. Још мало напред — и угледам колону на корзу. Горе, преда мном, као нека улица.

Ставим руке у џепове као да се шетам. Онако у кошуљи, без ствари, тако ваљда и изгледам.

„Онамо се", питам некога да проверим, „иде за санаторијум?"

„Јес'," каже.

Добро. Сад још само да сазнам да ли је мој пријатељ још уопште овде.

Негде готово на корзу, али још увек у сокаку к мени, угледам неку прчварницу. Изнутра миришу ћевапи. Од јутрос нисам ништа јео, а некако нисам ни гладан. Али ако бих се ту некако згодно наместио, можда бих могао да видим свакога који прође главном улицом.

Тако и решим. Осмотрим кафаницу — а она ништа већа од једне мало веће собе: ниска, с малецним, зеленим прозорима — и, учини ми се, све чисто. Нема ни много људи. Закорачим унутра и кренем ка шанку, кад, одједном, у углу видим седи њих неколицина с једном једином цуром, пију ваљда пиво, и међу њима — Апаш! Окренут ми готово леђима. Не види ме; нешто жвалави оној риби.

Мене, као да ме неко изненада удари испод појаса, одједанпут ухвати грч. Мишићи на стомаку ми се просто скупише у гужву и замрсише, чини ми се, покидаће се. И одмах ми се пришора. — То је моја стара болька: ја нисам ни страшљив ни тремист, али пред сваки меч у непознатом граду, најпре се распитујем за то где је пишаоница; колико је мој наступ ближе, толико ме чешће јури. — Свега ме обли зној. Просто ми се дупе презноји.

Још мене Апаш не види!

Окренем се лево-десно, па као да ми се нешто не свиђа, полако, толико полако да ми се чини да ми за сваки корак треба по цео сат, искорачим напоље.

Одмакнем се два-три корака од врата, само толико да изнутра не могу да ме виде. Је ли ме приметио?

Окренем се као да гледам преко улице. Ако јесте, поћи ће за мном. Да провери. Стојим и блејим преко пута, фол нешто ме тамо страшно интересује.

Ништа. Нико не излази.

За сваки случај постојим још мало, па, уза зидове, не журећи превише, пресечем главну улицу. Не могаднем више да издржим — обришем се од зноја и одмах се иза неког кућерка, не хајући за то да ли ме неко можда гледа, ишорам. А онда, оном улицом, напред.

Стигнем, тако, и до санаторијума. Осмотрим како то изгледа. Затим — натраг.

Негде око пола пута једно место ми се учини згодно. Са стране је неко трње, али тако да се из њега пут може видети. Доста добро место, чини ми се.

Седнем ту и сакријем се. И чекам, сваки час шорајући.

И, ево, не прође много, па туберани почеше да се враћају. Иду у групама. Причају, шале се. Гледам их онако изблиза. Људи као људи: не видиш шта их изнутра гризе.

Око мене као нека плавкаста скрамица, полако се хвата сутон.

***

Вратише се туберани. Сумрак се већ добро ухвати.

Најзад на путу угледам две загрљене прилике. Одмах га познам.

Сачекам да ми приђу, па искорачим.

„Столе", викнем. „Дошао сам, Столе."

Апаш застаде, учини ми се, изненађен. Спусти руку са девојке. Најзад превали:

„Здраво, Шампионе."

Ја добро удахнем, па опет кажем:

„Дошао сам, Столе. Зар ми се ниси надао?"

Он каже:

„Надао сам ти се, Шампионе. Знао сам да ћеш да дођеш. Али нисам мислио — овако рано."

„Зар је рано?" рекнем и погледам у девојку.

Не видим је сасвим добро, али, чини ми се, нека млада, нежна цура. И лепа. Никад Апаш није ни хватао габоре.

Он разумеде.

„'Ајде", каже јој, „Иди ти. Ја ћу доћи."

Она ваљда осети да је чврсто. Погледа у њега, па у мене и полако пође. Одлазећи, осврте се још једанпут-двапут и нестаде.

Столе и ја останемо сами. Гледамо се.

Није се много променио. Само што је, колико могу да видим, мало блеђи. Чак некако изгледа и млађи.

„Па", каже он, „чујем да си постао одличан. Био си први у средњој и на отвореном „Звездином"?"

„Десило се", кажем.

Он се подсмехну.

„Финоћа ти је одувек била јака страна."

„Шта ћеш", кажем. „А ти си, кад си већ тако добро обавештен, сигурно чуо и за остале ствари? Знаш шта се све десило?"

Он каже:

„Знам."

„И ништа више немаш да ми кажеш?"

„А шта", вели, „хоћеш да ти кажем?"

„Ништа", одговорим. „И не треба. Мајмун је мени за то био сасвим добар."

„Сумњао сам већ да је то био тај педер. Па, ништа, видећемо се ми већ."

„Сумњам", кажем. „Мајмун је некуд киднуо, не зна се где је. А ионако."

Он се мало накези.

„Шта, Врапче, ионако?"

„Ништа нарочито, Апашу. Дошао сам, само, мало да ти откинем главу. Па мислим, нећеш имати прилике да тражиш Мајмуна. Мада то баш не би била нека штета."

Он се смешка:

„Тако, значи?"

„Баш тако. Можеш да запалиш, ако пушиш."

„Дозвољаваш?"

„Аха."

„То, овако", а и даље се смешка, „као последња жеља?"

„Отприлике", кажем.

„Па, баш ти хвала. Страшно би ми пиштала јајца без тога."

„Не знам то", кажем. „Ипак, ти запали."

Он ућутни очима.

„Запалићу ја, Врапче, после. Кад будем готов с тобом. И сад да ти нешто кажем: мислио сам да ћемо се срести, али ти си ме ипак изненадио. Још нико, Врапче, Апашу није претио. Ни неко бољи од тебе. Још си ти ситан за мене. Заборавио си да сам ти ја прву рибу наместио; заборавио си да сам те ја и учио како се марише. Сад ми те је већ пун шевац. Сад те нећу пустити олако."

„Нисам, Апашу", кажем, „ни дошао да би ме пустио. Ја тебе нећу пустити. Запали ти дуван кад ти кажем, биће ти последњи."

„Врапче", каже он, и видим да се нервира, „стварно ми те је пун шевац. Нико мени тако још досад није претио."

„Боли ме, Апашу, к . . . за то. Нико ти тако није претио, јер нико није ни могао. И никоме ниси кућу зацрнио. Као мени. Запали ти дуван кад ти ја кажем, док још имаш времена. Нећу те дуго чекати."

Он се песницом удари по бутини.

„Тако ме је и твоја сестра нервирала!"

„Сигурно се зато и убила, од јада што те нервирала."

„Она је била будала — зато се и убила! Да је нисам пробушио ја, учинио би то неко други! Врло важно! Боље ја него нека будала!"

„Она, изгледа, није тако мислила."

„Зато је тако и прошла. Она је, Врапче, рећи ћу ти, била згодна цура, нема шта. Али зар их је мало било таквих? Риба — риба! Можда бих је ја и пустио. Али она — само што ми очи не ископа! После сам готово у гаћама отишао кући. Свега ме је исцепала. Е па, чекај, нану ти упишану, ниси ти јача од Апаша. Из ината је нисам пустио! Три сата ме је мучила, али је нисам пустио!"

„У реду је, Столе", кажем. А нешто ми црно титра пред очима. „А сад ми још само кажи шта је то требало она да учини да би је пустио? Кад би је, Столе, пустио?"

Он се од тога просто збуни. Онда се засмеја.

„Па, пустио бих је, Врапче, кад бих је пробушио!" Био је то бескрајно смешан виц. „Нисам је ваљда од „Божидарца" вукао да бих је пустио!"

„Добро је, Столе. Сад, три главе да имаш, све три бих ти откинуо. Сад више немаш времена за пушење."

Он се опет накези.

„Мислиш? Е, то, Врапче, нимало није лепо од тебе. Туберани умиру у пролеће, кад цветају тикве. Сад није пролеће, Врапче."

„Неки пут се", кажем, „деси да и тикве закасне. Твоје су, Апашу, очигледно, закасниле."

„У реду", каже он. „Па онда, вади шта имаш. Шта имаш? Пуцу? Утоку?"

„Ништа", велим, „од тога немам. Не заслужујеш ти да неко због тебе иде на робију. А и теби не препоручујем да нешто вадиш. Свакаквим ђаволима сам се у последње време научио."

Он стеже песницу. Поћута мало.

„Ни ја ништа немам, Врапче. Штета! Штета што сам био толико глуп! Штета што те већ нисам очекивао. Мислио сам да те нећу видети бар још неколико месеци. А толико би мени било довољно."

„Није, Апашу, баш никаква штета."

„И, мислиш", каже он, „немам никакву шансу?"

„Баш никакву."

„Пази, Врапче, да се ниси преварио."

И одмах ме удари.

***

И надао сам се, и нисам се надао. Мало ме ипак изненади.

Замути ми се пред очима, умало што не падох.

Одскочих уназад, одвратих левим, па десним директом, и оба пута промаших, али он се повуче, а мени поче да се бистри.

„Па, Врапче", смеје се мој пријатељ Апаш, „ниси баш тако тврд као што мислиш."

Ћутећи полако пођох.

Севнуше леснице, обојица добисмо по два-три комада. Одмакох се корак, па почучнух и кљуцнух га левом у плексус, а десном у браду. Он ми опет узврати; још једанпут ме добро уздрма. Ја опет корак назад, и, сад левом, опет га погодих најпре у плексус, а затим под браду, тако да га пипнух у гркљан. Мој пријатељ Столе одмах кашљуцну.

Побеже од мене два-три корака и застаде. Зачуди се, побеле.

„Столе", кажем, „ни ти, као што видиш, ниси тако тврд као што си некад био."

Он стоји, оволиких, осветљених очију. Преплашен. Груди му, чујем, помало шиште.

„Ах, курво!" каже. „То знаш?"

***

Спас му је био само у томе да ме брзо обори.

Полетео је једанпут — и ја сам му се извукао. Полетео је други пут — ја сам му се опет измигољио. Већ задуван, полетео је и трећи пут. Извукох се опет и тада — *дуф!* — из све снаге га погодим у груди.

Он застаде и као да га неко подупре мотком за веш, издужи се у висину и закашља. Унутра као да му нешто препуче. Погну главу као да нешто у себи ослушкује, а лице му и у оном мраку набрекну. Затим пред себе у прашину плуну нешто црно. Брзо се саже за тим и маши се мараамице. Обриса уста.

„Зар опет?" тихо каже, гледајући у марамицу.

Готово нехотице крете некуд поред мене. Према болници.

„Столе, још нисмо готови."

И сад памтим како ме је погледао.

Опет пођем према њему. Начиним финту, па га левом двапут, један за другим, поткачим у главу. Ништа страшно; али он ми се нехотице мало отвори и ја опет — *дуф!* —, још јаче него малочас, у прса.

Он се поведе уназад, али остаде на ногама. И тада из њега провали.

Јесте ли кад видели како умиру туберани?

Као да му је нешто застало у грлу, он се дуго и оштро закашља. Већ ми се учини да ће од тога почети и да повраћа, толико га је напињало, кад одједном, плусну из њега — у широком, црном, пенушавом, капљичастом млазу налик на левак. Прскало му је ваљда и ноге. Удисао је крат-

ко, као да штуца, хрипљући, готово урличући, бечећи очи као говече. А изнутра би га већ опет терало . . .

У кратким паузама, измењеним, тихим гласом Столе псује ударајући се мармицом по бутини:

„Ах, мајку ти усрану! Ах, мамицу ти гладну, што и њу нисам ухватио! . . .”

После неког времена као да га мало попусти. Он се мало смири.

Сагнуте главе као да га боли гуша, лица које му се у мраку бели као у глупог августа, одоздо ме гледа.

„Сад би”, каже, „могао да ме пустиш.” А глас му кроз так као у девојке. „Још ми имамо времена ово да решимо.”

Мрднем главом.

„Кад то, Апашу? Мислиш ли да сам долазио да бих те пустио? Јеси ли ти, уосталом, моју Душицу пустио? И њој није било згодно време.”

Он се ћутке још једанпут полако, пажљиво обриса, па стави марамицу у џеп.

Још једанпут пођем ка њему.

Улетим му право међу песнице. Више не марећи за то што ме просто кида по лицу, у том правом масакру од ваљда пола минута, у коме од песница ништа нисам ни видео, ја га, док кашаљ већ опет поче да му надолази, погодих, и левом и десном, још неколико пута тако као да хоћу да му отворим грудни кош. Он најзад паде. И онде, окренувши се на лакат, тим високим кашљем, који понекад изгледа као да цепаш хартију, од кога би се и здрав човек разболео, пробијајући ми уши, поче да точи из себе.

Ја стојим мало даље и чекам.

Наоколо већ полако постаје свежије. Мрак и тишина. Нигде никога и нигде на свету ништа друго осим тог кашља који ми пробија уши.

Између два напона, он се најзад осврте.

„Чекаш, наницу ти гелиптерску.”

„Чекам”, кажем.

„Добро”, каже. „Да не чекаш много.”

И некако устаде.

И даље кашљући, и избацујући оне црне водоскоке пред себе, стеже шаке у песницу и посрћући крете према мени.

Одмакох се мало.

Он пође за мном. Нанишани и замахну. Ја се измакох. Он промаши и паде лицем према земљи, као да забоде уста у прашину.

Затим га спопаде још јаче. Напињући се, клечао је на коленима и, са главом у прашини, увијао се као лук. Гушећи се, чинило ми се, гризао је земљу.

Опет дуго чеках.

Он најзад подиже главу. Лице му је било измазано нечим црним, чију сам праву боју по дану познавао, и шиљато и бледо као у мртваца.

„Још чекаш? Па, завршио си посао."

Би ми га готово жао.

„Није до овога", рекох, „морало да дође."

Он се опет закашља. Сачека да га то прође, па се насмеја црним устима.

„Мислиш?" каже. „А мени није жао. Да могу, опет бих исто учинио. Сад поготову."

„Онда је све у реду", кажем. „Ја сад идем."

И пођем.

Он викну за мном:

„Чекај! Чекај још мало!"

Застадох.

Њега опет спопаде, дуго, тако да ми се учини да ће се сада заиста загушити. Ипак, негде на врхунцу, он хракнувши опет искашља. Затим се некако усправи на колена и још једном зачух његов тихи, испрекидани, мртвачки глас:

„Бога му", изненада рече сасвим пријатељски, „видели ти некад те јебене тиквине цветове?"

Мало се зачудих.

„Не знам", рекох. „Не сећам се."

Он се осмехну.

„Ја јесам. Било их је, онде, иза шумице. У оним кукурузима."

Постаде ми непријатно.

„Сад идем", рекох.

Њега уто већ опет стеже. Закашљавајући се и урличући, увијајући се ка земљи, он одоздо заклима главом.

„Иди."

Погледах га још једанпут и пођох ка вароши. Он остаде на путу урличући исцепаном утробом и огледавајући се за мном белим, исколаченим очима.

Кад се мало одмакох, однекуд из шибља, као да се истрже из нечије руке, одједном излете нека птица. Залепрша у мраку крилима и летећи ниско као авион, прпорећи полете путом испред мене као да ми показује правац. Затим изненада сврати у страну и одједанпут потону у мрак као да се утопи.

***

Два дана после тога Столета у Београду сахранише.

Ја седим у кући и не излазим. Мувам се унутра као болестан. Не знам у ствари добро ни шта сам радио: није ми се ишло у предузеће, није ми се излазило на улицу, није

ми се чак ни код кућe седело. Не знам шта сам и јео. Нисам се, мислим, ни плашио. О томе, чини ми се, нисам ни мислио, као да се све то са Столетом није мени ни догодило. И о његовој сахрани у ствари сазнадох тек сутрадан, кад сам ишао у војни одсек да се пријавим.

Одједном, петог ваљда дана пошто сам дошао, некако око подне — а дан пријатан, топао: ја чучим на прагу, као оно некад мој отац —, кад, ево, иду нека два типа из полиције. Познајем их обојицу, из клуба.

Мене нешто као да мало штрецну. Али мислим се: шта је — ту је, боли ме шевац.

Они се, отуд, слатко смешкају.

Један од њих, неки Ракић — мало већ старији, доста пристојан човек — вели:

„Здраво, Шампионе. Кад си стигао?"

„Здраво", велим. „Којим добром?" Не одговарам кад сам дошао. Ти то, мислим се, већ сигурно знаш.

Он каже:

„Стари Перишић те поздравља. Позива те да се вратиш у клуб."

Већ зинем да одговорим кад приметим да је онај други прошао поред мене и нешто се мува око куће. После оноликог ћутања, у мени од тога одједанпут нешто залаја.

„А шта ти ту њушиш као пас?" велим му. „Јесам ли те позвао унутра?"

Даса се као увреди, одмах хоће да се бије. Овако руком на мене.

Велим:

„Немој шалом да се шалиш да ме случајно дотакнеш. Откинућу ти главу док трепнеш! Стани онде, код капије!"

Не би он тако лако попустио, свашта би ту било; али и Ракић викну:

„Остави то! И стварно, што се ту муваш? Стани овде."

Подви даса реп. Оде код капије.

„И, Шампионе", каже ми Ракић, „шта велиш?"

„Кажем" одговарам му ја „много тежак тај поздрав кад сте вас двојица морала да ми га донесете."

Он се насмеја.

„Ма'ни то. Ти знаш, тебе Стари воли. Хоће да опет будеш код нас."

Ја кажем:

„Добро."

Он ме гледа.

„Значи, долазиш?"

„Кажем добро", одговорим, „зато што сам чуо шта си ми рекао. А то не значи да долазим."

„Добро", каже сад он. „И шта да пренесем Староме?"

Сад, опет, дође ред на мене да се насмејем.

„Пренеси", велим му, „откуцај и кажи Староме да се ја у „Раднички" нећу вратити чак и ако будем наставио да боксујем. А мислим да нећу ни то."

„Тако?" вели.

„Тако."

„Добро", каже. „Рећи ћу му. Па, здраво."

„Здраво", велим и ја.

Он пође напоље па се у капији заустави; фол сетио се:

„А је ли, бога ти, чу ли ти да нам је неко нашег пријатеља Столета Апаша убио?"

Е, ево ти га, помислих, што ћеш да ме ухватиш! Знам за јадац. И — баш да за Апаша не робијам!

„Ја нисам чуо", кажем, „да га је неко убио. Чуо сам да је умро. У санаторијуму."

А он, јадник, наиван, па се збуни:

„Зар сам тако рекао — *убио?* Нисам приметио. Умро, значи?"

„Умро, како сам чуо. Од туберкулозе. Можда за то треба Суљи да захвали."

„Коме Суљи? Оном милиционеру? А што њему?"

„Много си", кажем, „наиван. Просто ми те је жао. Сигуран сам да не знаш да га је он пробушио."

„А, јес'," каже, „заборавио сам. А ти, Шампионе, где ти у то време беше?"

„Кад?" велим.

„Па сад", каже, „кад ово умре Апаш. Једанаестог септембра."

„У армији. Војна пошта петнаест тридесет девет, Ниш."

„У армији. А тај Ниш — то није далеко од Сурдулице?"

„Није", велим. „Поготову кад се лети авионом."

„А кад си се, кажеш, свукао?"

„Дванаестог. Дванаестог септембра."

„Дванаестог. Значи, закаснио си свега за један дан?"

„Сумњам", велим, „да сам икуд закаснио. Изишао сам тачно на време. Ни дан раније ни дан касније."

„Ја", каже. „Сигурно имаш и неку ћагу о томе?"

„Имам", кажем. Уђем у кућу, па извадим из џепа. „Ево буквице, ево објаве."

Он узе. Поче да их окреће, прелистава, и нешто при том мумла. Затим ми их врати.

„Као врата", каже.

Ја држим оно у руци.

„Кажи ми, Ракићу", велим, „је ли то нека истрага? Имате ли ви нешто конкретно или само, овако, табанате на празно и чекате да се улови неки сом, било који?"

Он овако руком.

„Ма, јок, каква истрага! Нема везе. Нема везе с тим. Још се за то нисмо одлучили. А ионако: можда нам је неко у ствари учинио услугу. Можда је нећемо ни отварати. А ја те питам зато што мислим да си и ти можда заинтересован. И тебе је он, мислим, доста задужио."

„Мене је он", кажем, и водим рачуна о свакој речи, „стварно доста задужио, али за то да ли ћете ви отварати истрагу, ја се не бринем. Што бих се ја за то интересовао? Суља је, можда, такође био јако заинтересован за њега. Питајте Суљу. Уместо тога што мене испитујеш."

„Их, испитујем! Само онако, пријатељски разговарамо. А интересантно је ту — знаш шта? То што је Апаш био изубијан. Био га неко то вече, изгледа. И, замисли, с њим је то вече била једна девојка, болесница, нека . . . Зорица . . . Зорица", — па извади неку цедуљицу из малог џепа, — „Зорица Алчин. Она је сутрадан дала изјаву теренцима у Сурдулици да су се њих двоје растали то вече на путу, и то зато што их је пресрео неки младић — тако, лепушкаст, овисок, с кратком косом — можда таквом као да је тек изишао из армије —, кога је Апаш назвао неким надимком, нешто као: *Мајсторе;* или слично. Можда: *Шампионе?* . . ."

Не беше ми баш пријатно, али слегнем раменима:

„Апаш је свакоме давао неки надимак. Он је познавао много *мајстора, велемајстора* и *шампиона.*"

„Ја", каже Ракић, „сигурно је тако. А он сам, замисли, ништа није хтео да каже."

„Ко сам?" упитах. А коса као да ми се мало усправи на глави.

„Па, Апаш. Наишао неки сељак из околине с колима и нашао га. *Ја га,* вели, *питам: 'Шта си то радио, црни несретниче? Је л' те то неки био?' А он каже: 'Ма, јок, пао сам са дрвета.' 'Па шта си тамо тражио?' 'Зезао сам се', вели.* И узео га човек на кола, али он му ту, у колима, и умро, баш пред самом болницом. Загушио се."

Кажем Ракићу:

„Па, можда Апаш није ништа рекао зато што ништа није ни имао да каже."

Он вели:

„Можда, можда, ништа не тврдим. Све би то тек требало доказати. Али све се нешто мислим: онај овисоки момак с кратком косом — као да је тек изишао из војске —, да ниси можда то био ти? А осим тога, један је Шампион на Душановцу."

„Пре свега, Ракићу", одговарам, „то, колико чујем, није било на Душановцу него у Сурдулици; и није био у пи-

тању никакав *шампион* него *мајстор*. А друго, је ли тај момак с кратком косом, као да је тек изишао из војске, можда још био у униформи, као да још није изишао из војске?"

„Није", вели. „Био је у цивилном оделу."

„Е", велим, „ја у то време још нисам био у цивилном оделу него у униформи ес-ем-бе, кад већ толико размишљаш о мени. А ако баш мислиш да је био неко из војске, онда ће то вероватно бити неки генерал. Они, чујем, свуда могу и у цивилном оделу и у униформи, како им је воља."

„Ја", каже Ракић, „сигурно је био генерал. Сем, наравно, ако ти можда ниси био добио неко — одсуство."

„О, сигурно!" кажем. „Буди сигуран у то. Прича се о томе. У војсци су велики каваљери, па кад им кажеш: ‚Молим вас, пустите ме на одсуство, имам једног пријатеља кога бих хтео мало да убијем', они те одмах пусте."

„Таква ти је војска", вели он. „А ми, у сваком случају, можемо и да проверимо да ли си дванаестог још био тамо."

„Сигурно да можете."

„Добро", каже он. „Не љути се ти на мене. Ја сам увек био твој навијач. И опет бих хтео да будем."

„Не љутим се", кажем. „Ти само мораш да радиш свој посао."

„Јесте", каже. „И дошао сам стварно ради онога. Врати се, бре! А истрагу, не знам, можда заиста нећемо да покрећемо."

„Нема то, Ракићу, опет ти кажем, никакве везе са мном. А у „Раднички" се вероватно ипак нећу вратити."

„Ипак", каже он, „размисли. Здраво."

И одоше.

***

После подне ја опет седим на оном прагу.

Некако се и нисам много уплашио. Мислим се: онај сероња Станић, ако га буду притисли, сигурно ће признати; али, у прво време, браниће ме и ногама и рукама; због тога што би и сам могао на војни суд; сем, ако ме нису укебали одмах. Али то ипак нису; да јесу, досад би стигла потерница, а и у војном одсеку би већ сигурно знали. Она цура из Сурдулице, иако је био сумрак и видели смо се на брзину, такође би можда могла да ме препозна. Па, некако ме, кажем, и није страх. У најгорем случају, могао бих да кажем да смо се побили: осудили би ме за убиство из нехата; и нешто бих добио за бекство из војске. Али — зар због Апаша да идем на робију! Мало ли је што ми је кућу ионако зацрнио?

И тако, премећем ја то по глави, кад, одједном, капија: *кврц!*

Погледам. Уђе нека жена — мала, стара, у црнини. Столетова мајка!

„Добар дан, Љубо, сине", каже.

Устанем с оног прага.

„Добар дан, тетка-Ружо."

Она застаде преда мном. Држи се, овако, за лактове као да јој је зима.

„Па, Љубо, сине, јеси чуо, ја са'раних мога Столета." И гледа ме право у очи. „Сад, ето, баш никог више немам."

Заклимах главом.

„Чуо сам, тетка-Ружо."

Она мрдну раменом.

„Па сам дошла да те видим. Ви сте били другови."

И опет ме ситним, влажним очима гледа равно у лице.

Кажем:

„Ми, тетка-Ружо, баш и нисмо много друговали; он је био доста старији. Али, ако си дошла. Чекај да ти изнесем столицу."

Утрчим унутра и ставим јој да седне испред врата. Али она остаде стојећи.

„Нећу", вели, „да седим. Само сам дошла да те видим. Нешто се, Љубо, сине, прича по Душановцу."

„Шта се прича, тетка-Ружо?"

„Прича се, Љубо", каже она, „да си ти то учинио."

Пода мном као да се отвори нека рупа.

„А ко то прича, тетка-Ружо?"

„Ех, ко прича? Људи. Људи причају."

Ја рекох, као оно јутрос полицајцима:

„Ја сам у то време, тетка-Ружо, био у војсци. И да сам хтео, како бих?"

„Не знам", вели она, „како би. Ти то боље знаш. Ја само кажем шта људи причају. И дошла сам да те питам: јеси ли ми ти то, Љубо, учинио?"

„Тетка-Ружо", кажем, „људи свашта причају."

„Људи, Љубо", каже она, „причају да си то учинио због твоје сестре Душице. Кажу, мој Столе је оно са Душицом направио, па си му се ти осветио. Душу си огрешио, Љубо, сине, ако си то учинио. Не би мој Столе то могао."

Ја ућутах.

„Он је био добро дете. Он је мени, сваки пут, све док се не разболе, котарицу на задушнице на гробље носио. А у школу док је ишао, такав је рукопис имао да му се и учитељ чудио. После, ухвати га лоше друштво; остави школу..."

„Не знам шта, тетка-Ружо, да ти кажем. Можда је он стварно према теби био добар. Али оно с мојом Душицом — он је направио."

„Грешиш душу, Љубо. Не би он то могао. Не веруј у то. Ја сам га од литре меса подигла и знам све шта је он могао а шта није."

Постаде ми просто неиздржљиво.

„Не знам, тетка-Ружо. Можда и није. Не знам више шта знам, а шта не знам."

Она не скида очи с мене.

„Па, Љубо, сине, тако, само сам дошла да те видим. Ти више готово никог немаш, само још Владу, не знаш ни да ли је још жив; ја сад више ама баш никог немам. Ако си ми ти то, Љубо, учинио, ти си добро знао шта чиниш."

Опет оћутах. Немам ни шта да кажем.

„И још да ти кажем: ако си ми ти то учинио, нека ти је богом просто. И желим ти, Љубо, да се лепо ожениш, да имаш само једно дете као ја, да га подигнеш — и да не доживиш оно што сам ја доживела."

И окрете се ка капији.

„Збогом, сине."

„Збогом, тетка-Ружо."

***

То ме просто сахрани. Та жена ми просто главу откиде.

Уђем у кућу, па затворим врата за собом, да ме нико не гледа. Седнем.

И тако седим, седим, па више ни то не могу. Не могу више ту да останем.

Устанем, па се погледам у огледало: тих дана се нисам ни бријао, зарастао сам као мајмун; треба да се обријем, а толико сам некако лењ да ни руку не могу да подигнем. Ипак се некако и обријем и умијем, обучем. Да ми је да одем некоме с ким бих могао да попричам. Или, још боље, где бих само могао да седнем и да ћутим.

Сетих се тетка-Ленке, Драганчетове мајке; с њом сам се ја увек шалио, она ме је волела.

Седнем на тролејбус, одем до њихове куће — али ње нема. Као да је неко то намерно удесио. Повртим се лево-десно, па — шта ћу? — пођем.

Изађем у варош.

Да ми је сад бар неку цуру да сретнем. Некад се толико њих вртело око мене. Али где ћеш увече да их нађеш?

Најзад се сетим једне. Баво би га знао зашто сам се баш ње сетио. Боље да нисам.

То је стварно била једна фина, паметна цура, иако ни изблиза није била нека лепотица, вероватно најбоља цура

с којом сам ја ишао. Разуме се, ја сам се већ био постарао да се понесем према њој најгоре што се могло.

Сетим се да је некад имала телефон код куће. Потражим у именику.

Окренем број. Јави се неки старији женски глас. „Молим вас, је ли ту Смиљка? Позовите је ако је код куће." „Одмах", каже, „сад ћу је позвати." Мало затим, ево ње. „Ало, Смиљка", велим, „здраво, овде Љуба." Даса мисли само треба да каже *Љуба* и сви ће од среће одмах да испадају у несвест. „Који Љуба?" вели она. „Па, Љуба", кажем. „Сретеновић. Онај боксер." „А, ти си?" каже она. „Што ли си се ти мене у ово невреме сетио?" „Зар је невреме?" питам. „Једва је шест." Она каже: „Нема ни шест година, мислиш? Колико има откако се ниси јавио?" „Не знам", кажем, „колико баш има. Сигурно, доста. Три године сам био у војсци. Сад сам дошао." „Четири пуне године, мој Љубо", вели она. „И нигде те за све то време није било." „Знам", кажем, „али објаснићу ти. Војска је то, нисам могао да се јављам. А осим тога, свашта ми се за то време десило. Сви ми по кући помрли. Умрла ми швеца, умрли ми кева и ћале. 'Ајде, ако можеш, изаћи да се видимо, па ћу ти све објаснити." „Љубо", вели она, „стварно ми је жао што ти се све то десило, али ти ниси обавештен: ја сам се пре две и по године удала и већ имам ћерчицу од осамнаест месеци. Сад се баш спремам да јој дам да једе." „О, извини", кажем, „то стварно нисам знао. Извини ако сам те узнемирио." „Ништа", каже она, „нема везе." Видим ја да сам се угрувао. „Па, Смиљка", кажем тек да нешто кажем, „нема везе што си се удала. Ако си расположена, 'ајде ипак да се неки пут видимо. Да мало прожвалавимо." Она каже: „Хвала ти, Љубо, што си ме се сетио. Али стварно нема смисла да се о томе унапред договарамо. Срешћемо се ми некад и без договарања." „Добро", велим. „Сигурно ћемо се срести. Здраво, Смиљка." „Здраво, Љубо", вели она.

Изаћем из говорнице — и ништа. Мало ме је зезнула: па шта? Пођем мало и одједном ми постаде неиздржљиво. Не могу овде више да издржим. Шта ћу ја овде више?

Пипнем се по џепу. Ту ми је штедна књижица. Свратим у пошту, подигнем све што сам на њој имао.

Најпре сам мислио само мало да се некуд макнем на неколико дана; да одем, рецимо, до Загреба или до Сплита. Тек сам после, код куће друкчије одлучио...

Обучем се као да идем на неки меч: џемпер, тренерку. Нешто ситница и пар веша стрпам у неку торбицу.

Сутрадан на ноћ неки чилагер Словенац из неког села изнад Марибора ме је за три сома превео преко границе.

Тада се на границу строго пазило, а ја сам био сувише утучен да бих се превише крио: уопште ми није јасно како ме нису ухватили. Да бар јесу . . .

***

Ето, тако вам је то било. То вам је готово све.

Сећам се како је то првих дана изгледало; сећам се како је изгледао сам тај мој прелазак.

Тај чича Словенац, коме ја свакако нисам био прва мушterија, био је ужасно уплашен; сваки час ме опомиње да не правим буку. А мени то готово смешно. Чега се, матори, мислим се, плашиш? Не бежиш ти преко границе него ја.

Некако, није ми се чинило да радим нешто што ће одлучити о читавом мом животу. Бежим преко границе: па шта? Ако је овако могу прећи с ове стране, исто је тако могу прегазити и с оне стране. Нисам размишљао о томе да ли ћу се вратити — био сам исувише очајан да бих у том тренутку за то могао да будем способан —, али негде у мени је чучала некаква нада у могућност за то; нисам размишљао, али негде у мени је постојала вера у то да један такав чин као што је овај одлазак мора да има и свој други, завршни део, а то, наравно, може да буде само повратак. Имао сам утисак да сви људи на свету морају то да разумеју. Људи, ја сам очајан! Ја сам због неких ствари крив, то је сигурно, и ја на овај начин желим то и да платим. Али ја вама не могу да кажем да се кајем што сам убио Апаша! Није он вредан ичијег кајања. Не могу ја то, не тражите то од мене! Ја бежим, јер не знам шта бих учинио паметније. То, сигурно, и није паметно. Али, не тражите ви од мене да сада будем паметан! Нисам способан за то. Ухватите ме, ухапсите ме, и ја ћу вам бити захвалан. Али не очекујте да ћу вам сам доћи и да ћу још рећи и да се кајем . . .

Разуме се, прва ствар коју су од мене у Аустрији тражили било је то да изјавим да сам побегао због политике. Ја — због политике! „Може ли то, људи", кажем им, „да прође некако без политике? Ја немам везе с тим." Али где су то досад полицајци били људи? „Може", кажу они мени, „ако хоћеш да те вратимо." — Дам им изјаву.

Нагурају ме у логор. Тамо око мене одмах почну да се смуцају неки људи од којих је и бог дигао руке. Дође чак и неки новинар из неких новина; ни крила да имаш, не можеш да им побегнеш. А они већ некако сазнали и то да сам боксер. Објаве ми, тамо, и слику, и свашта натртљају. „Пребегао чувени југословенски боксерски шампион", кажу: а кад сам ја то био баш толико чувен? Он ме пита:

„Како се живи у Југославији?" Ја сам, кажем, сав био горак, и тако му и одговарам. Али ја му кажем: „Живи се доста тешко", а он, хвала богу, написао: „У Југославији је терор, уопште се не може живети." А како ћеш то после да исправиш? Шта један емигрант, у туђој земљи, уопште може да исправи? Ја, уосталом, ни језик нисам знао.

Четири-пет година ваљда нисам могао да се помирим с тим да сам емигрант и да је та ствар дефинитивно свршена. Непрестано ми се чинило да ће се једног дана, можда већ, ево, изјутра, појавити неко ко ће ме ухватити за мишку, опалити ми шљагу и рећи: „Мали, доста си се зезао, 'ајде сад кући." И ја ћу мирно поћи. — Нико се, наравно, није појавио. А ја сам због тога чак некако био и помало увређен.

Уместо тога, стално се око тебе мувају неки мрачни типови, који те тапшу по рамену — због чега ме ви то, људи, хвалите? — и који те за нешто непрестано запиткују. Ја сам за тај јадац убрзо сазнао, и бежао сам и бранио се, али кад кола овако крену низбрдо, тешко их више можеш задржати; готово се никако више и не можеш одбранити. Бранио сам се, кажем, и из Аустрије сам само због тога побегао у Француску, и у Француској сам чак једног типа због тога испребијао, па сам онда морао да одем још даље — овамо, у Шведску —, али кад све то прође, човек више никако не може да буде сигуран да зна шта је стварно радио. И што је време више одмицало, све више ми се чинило да сам ја тим људима тамо, и нехотимице и нехотице, свашта тртљао, да ми је све то негде записано, и због тога сам се осећао све гадније и гадније. Моја је то, бре, земља, каква год да је! И ако она у нечему не ваља, ти људи одавде сигурно је неће поправити. — Тек последњих година, овде, мало сам се из тих гована извукао. Моја Инге ми је у томе много помогла.

И тако, све то заједно, у човеку и остане. Наталожи се као неки трули песак: нека се у теби било шта покрене, покренуће се и он. И, временом, то што си отишао, престане да те боли онако јако као у почетку, али да те тишти — не престаје. Лежеш увече с тим у кревет, будиш се изјутра с тим. Ја сам био боксер, а целог века сам машин-бравар, занатлија; руке су ми све што имам. То ти је отприлике као кад би изгубио руку. Тако те и боли, као кад је немаш и мада је немаш. Последње што видиш лежући у кревет, то је тај празни рукав, прво што видиш будећи се изјутра, опет је исти тај празни рукав. И тако ће остати док си жив. Навикавај се на то ако ипак хоћеш да останеш жив, макар колико ти срце при том пуцало . . .

А рукавице више нисам навукао. Кад си без руке, то више и не можеш.

Пре четири године, овде, у мени се опет беше пробудила нада . . .

Кад сам се оженио, постао сам шведски држављанин. А онда сам сазнао за могућност да и за себе и за жену и дете добијем још и југословенско, такозвано двојно држављанство. Свашта ми тада дође у главу, опече ме та нада. Поднесох молбу, документа. А процедура је таква: то се пошаље у земљу, па ако тамо не пронађу никакву сметњу — рецимо, некакву истрагу —, уписују те као двојног држављанина. Два месеца је трајало чекање. А онда ме позваше у Стокхолм: дадоше ми документа, честиташе. Прихваћено! И беху љубазни ти људи, не могу да кажем. Али нико ми тада не рече: „Ти си нама потребан, врати се у земљу." Разуме се, било је смешно то и очекивати, и можда ја чак то и нисам очекивао, али кући се одатле вратих празан. И тако не сазнадох ни то је ли истрага због Столета икад и била отварана.

У ствари, отад ми остаде још само једна, доста мрачна нада: да ће најзад избити неки паметан рат. Јер дође ли до тога, тада ће ме сигурно позвати, и ја ћу мирно моћи да се вратим. Али кад данас, ево, у овом глупом свету, више нема чак ни паметних ратова . . .

Ето, више нема ништа. Све смо испричали . . .

Сад идем. Бринуће ми се жена. Овде има свакаквих животиња, као у неком резервату; чак и четника и усташа. Претукли су већ неколицину наших. Засад на боксере не смеју да насрћу, али она се ипак плаши.

Јоне! Јоне! Полазимо.

А ви, ако некад одете на Душановац, погледајте га добро. Тада ћете се можда сетити да овде живи један човек који и кад стоји и кад хода, и кад се смеје и кад спава — плаче за њим; један човек који једино још може да се узда — у рат.

Драгослав Михаиловић

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

ПОМИРЕЊЕ

Добар је чемер пред кретање
Не доливај у фењер уља
Отрти клатна шетање
Расути ђердан драгуља

Да ли је битно враћање
И рат са гласном бегуницом
Можда је довољно праштање
Свих растајања с плавом птицом

Тек тада хрле сви сведоци
Да посведоче помирење
А све врлине и пороци
Покорно носе сједињење.

(Из циклуса „Кожа")

ОЧИ

Саучесници смо у разарању дана
А време канџом већ нам гребе лице
Рује и копа до наличја нашег
До сржи зене дубе нештедице

До оног задњег, тихог уточишта
Где су још чуда дар безазлености
Где вук и овца исто сишу млеко
А крв још не зна цену праведности

Ту је још све и сваки лист што пада
У целовитости својој дотрајава
А своју малу смрт то мирно ишчезнуће
Поретком новим кротко устројава

И ред је свуда на тим гробиштима
Храстове жиле лишће сад покрива
За неко ново сигурно листање
Спокојства сржи зеница открива

Спокојства, ако буду то откриће
Зеница, ако памти повест сваког листа
Изгубљена није стара целовитост
У крошњи храста као муња блиста.

(Из циклуса „Кожа")

УКЛЕТИ ГРАД

Постоји већ град у којем се десило све
И тешко је у њему наћи радост загонетке
И сваком је обајнику већ постало јасно
Каква је голема казна то ишчезнуће тајни.

Ниједан летопис не зна када се то збило
Тек сазнање је пало у омрачене путеве бола
И све је постало туђе и склоно беспутном бегу
Срушен је стари отпор бесовима откровења.

Сада су све близине постале самртно тесне
Свима се нуде одскоци податних стаза даљина
Уклетим градом харају глобари неситог збега
Жртва се опет тражи за спокој зборишта новог.

(Из циклуса „Кожа")

ДРАГОЉУБ ЈЕКНИЋ

ДОК ЋУТИМ

Док ћутим, звезде
у ниско улазе небо
једна по једна, бледе,
у дугом влажном низу.

Док ћутим, лено,
ко маче, чујем, душа
тугу у мени преде.

Док ћутим, речи
ледне ми усне гризу
и с леве стране мене
из ране што пече
округли месец изгрева.

Док ћутим, из мене,
препуна таме што тече
у август неки где хара суша,
однекуд злато запева.

НЕБО

Не можемо срушити то небо
ни од цигле ни од камена
ни од бетона ни од гвожђа
ни од прашине ни од блата

Не можемо разбити то небо
ни од порцулана ни од стакла
ни од бронзе ни од алуминијума
ни од глине ни од гуме

Не можемо ништа том небу
ни од траве ни од папира
ни од даха ни од снова
ни од чега

БУДЕШ МРТАВ

Будеш мртав
ватра ти ништа не може
вода ти ништа не може
за језик те вуку
ништа нећеш да кажеш
очи ти ваде
ништа нећеш да видиш
љубиш своју грудву земље
једеш свога црва
цар си себи
краљ си себи
Свеједно ти је
да л ти је стена на срцу
да л врт
цвећа
неког
свеједно ти је
да л летиш
да л падаш
куга ти ништа не може
нада ти ништа не може
сам себи
ништа
не можеш

КРУГОВИ *ХАЈКЕ*

Михаило Лалић је један од ретких писаца који већ двадесет година на темама рата, борбе и револуције упорно остварује целовито своје књижевно дело, суди о времену и људским наравима, гради нову визију човека и света. Његово дело, и у равној линији, и с падовима и узлетима, чини јединствену силину масе, има ширину великих захвата, и када се говори поводом једног дела о Лалићу као писцу који је достигао врхунске домете наше уметничке прозе и чији мисаони систем представља довољно чврст поглед на живот и свет, мора се држати на уму та маса дела, повезаности у њој, разна преплитања и настављања, која и у грађи, у сликању ликова, цртању карактера, у развијању мисли, значе неизмерно богатство и велику разноврсност. То није, како се некада површно оцењује, монотонија тема и сужено поље обликовања људи, него трагање за безграничним, жеља да се што више црпи до једва видљивих нијанса свестан напор човека у испиту савести над стварима које треба видети са свих страна и описати на што више начина. Зато Лалићеви људи живе и делују у многим приповеткама и романима под истим именима, прелазе из радње у радњу, некад су у пуном животном активизму, али и усамљени у мисаоним мукама и сукобима са собом, видимо их како промичу у брзом лету кратко скицирани и грубим линијама назначени и знамо их изграђене до пуне мере целог лика и карактера. Од репортерске брзине и површности до новелистичке густине и удубљивања, од облика малог извињања када се свет само осмотри и видик напуни шареним појавним облицима живота до путева сазнања када око више не вара и процеси не обмањују, од разговорне речи која у општењу међу људима носи обележје информација о приликама и околностима до драматичних и трагичних судара у којима је дијалог сецирање човека, откривање или тајни заклон за његову мисао и акцију, обрачун са силама у себи и другима, — Лалићево књижевно дело све више добија ознаке моралне и друштвене историје једне епохе, доноси њена кривудања и лутања, смртне сумње и варљиве наде, објашњава позадину онога што се десило, алудира на савремена збивања данас и ствара нову визију будуће слике света. У набрајаним манама, често поминьани локализам и

регионализам његова дела, са све већим развојем и зрелошћу пишчева талента, добија размере општег значења, показујући да прави уметник, ма колико био везан за одређени крај, рат, борбу, револуцију или одређене људе као носиоце идеја, снагом свога дара превазилази уске оквире једног краја и једног друштвеног преображаја.

Ако би се хронолошки пратио развој Лалића као писца и његова тежња ка синтезним сликама човека у револуцији и револуције у човеку, онда би се на примерима његових дела лако могло запазити колико је тај пут био тежак, колико законит и колико је искуственим поукама обавезивао да се грешке не понове, да се способности даље развију, да се слика живота шири и продубљује, да се уметнички дарови све више оснажују. И његови романи, који су од првог значили почетак праве мере његовог талента, чинећи и целину сваки за себе и једну општу целину заједно, разликују се међу собом и по уметничкој вредности, и по књижевном поступку, и по захвату живота. До *Хајке*, Лалић је углавном писао романе једне личности, стављао свестрано у први план једног јунака, правио га доминантном фигуром која је најрељефније сликана, често на штету других, и тако, и у класичној и модерној техници, прибегавао посматрању и третирању једног лика. Он је у том поступку ишао од епске ширине приповедања и донекле изразитије примене црно-белог портретисања разних личности, као у *Свадби*, до чисте лирике трагичног када се врши поетска сублимација доживљаја из рата и далеких успомена детињства, као у *Злом пролећу;* знао је да замути концепцију широко заснованог лика у тешком обрачуну са собом и другима, да направи пометњу између монолога са унутрашњим током свести и објективних пишчевих казивања у трећем лицу, као у *Раскиду*, и да, у *Лелејској гори*, уздигне човека изнад усамљености, слије га са идеалима борбе и тежином остварења у револуцији и једним изузетно снажним монологом, којим у бујици тече цела опширна књига, построји у њему историјске наслаге давних времена и почне да гради нову личност нашега доба. Сви ови романи могли су у насловима носити имена главних јунака: Тадија Чемеркић, Ладо Тајовић, Нико Доселић, па да у тематском јединству не изневере смисао садржаја књиге.

Хајка је последњи Лалићев роман по реду и први без главне личности. Иако се радња дешава само за један дан у временски и просторно скученим оквирима, то је у много чему образац романа-хронике. У ноћи, која је „начета свитањем", почиње организована хајка окупатора и издајника против групе партизана; ређају се личности из свих табора: партизани, четници, Италијани, Турци, Шиптари; описују се предели, места борбе и дају се одлике најистакнутијих

представника; у далеким сећањима, успоменама и сновима васкрсавају далека времена и у њима најчешће маштовити свет детињства прекинут суровом збиљом и личним зрењем; једни су гониоци, а други гоњени, сви беже у страху и хаосу од убијања и смрти, остављају крваве трагове по снежним белинама фебруарске зиме и рањена маштања у својим визијама. Како се осваја или напушта простор у бици за животну безбедност, тако га и писац описује — једном у скици која је сведочење о кратком задржавању, други пут у детаљном ређању појединости које упућују на дужи боравак, некад га оживљава чарима народних легенди испредајући из имена места чудовишне приче старог доба или у снове својих јунака уткива танку прећу за будуће називе предела који ће једном добити имена према новим догађајима. За кратко време док се живи романом и његовом радњом, Лалић је успео, као никада дотада, да уведе, опише и представи толико много личности, да их скицира и студијски посматра, да саопшти њихове мисли и идеје, ломове и падове, тако разноврсно и тако противречно да се о роману може говорити као о једној својеврсној стваралачкој полифонији у којој сваки звук има своју аутентичну вредност и свој одјек, меша се са другима да их каткад у многогласју учини звучно звонкијим или мукло тамнијим, постоји за себе извијеном продорношћу усамљеног крика и складно се стапа у општи и основни тон целе синхронизације. Отуда, ван онога што је у овом роману само бледи одсјај црно-белог сликања, основну поруку књиге може да чини јединство сличних, истих и различитих гласова, а праву идеју — онај скуп мисли који у маси омогућује живот мудрој речи Елмаза Шамана, претаче раздрто сећање и оптужбе рата мајора Паола Фјориа, опасно простире разгневљену жеђ за осветом и сумњиве мисли о народу Филипа Бекића, одблескује дивне снове о крођењу Лима Душана Заћанина, храни новим сазнањима дубоку историјску свест Баја Баничића, благо варира јуродиво доброчинство и заталасава стравична виђења Пашка Поповића, неизмерно се диви великом витализму Лада Тајовића, поштује паметну опрезност Ивана Видрића, уздиже људски револуционарно херојство Вула Маркетића . . .

***

Читава *Хајка* својом стегнутом структуром и слојевима подсећа на нагомилане кругове, на обруче који се сви стежу око човека.

Круг садржајно-фабуларни почиње на првим странама романа нашим познанством са Пашком Поповићем, њего-

вим сусретом са Недом, која тражи сакривене партизане и међу њима Лада, а завршава се на последњим, када Шого Гроф, оличење зла и несреће, удара маказама Неду у ребра, грло и лице, „да га нагрди што је и мртво лијепо", и када Пашко Поповић, после свега што је доживео избегавајући смрт из часа у час, сахрањујући и једне и друге јер је земља за свакога једнака, ћути замишљен, види око себе свуда таму и пустош, замењује свет из своје дебеле *Црквене историје*, у коме је све грабеж, пљевина и убијање, овим који је сада око њега у коме исто тако „бију, пљачкају, краду и дижу хајке". У том распону налази се дванаест делова романа који већ својим називима најјасније говоре о садржајној носивости и тежини књиге: да у рату „нико ником не вјерује", да су људи затрпани „под земљом и снијегом" и живи и мртви, да је човек „једно ништа између два сна", да су све војске помало заведене, да је човек знак колико је хајка близу, да људе чека само растајање, да им зато радост умире стварно пре него што се и осети, да се једна хајка завршава а на другу се већ чека. Сваки од тих делова чини целину за себе, али се и хармонијски наставља са другима, тако да врло често први следећи почиње последњом речју претходног или асоцира на њу дајући јој нова значења и нешто друкчији смисао. И поглавља у тим деловима још више појачавају спрегнути однос садржаја и форме: то су припреме за хајку као одмори у приповедању, замке као неспоразуми и раздвајања међу људима, личне катакомбе као унутрашњи пориви мисли, шанчеви као прилика за сликање пушчане и рафалске ватре, заседе као откривање сукоба идеологија и представа, снови као бекство из ратне стварности . . . Све је испреплетано, затегнуто и зракасто постављено као скривене опасности на пространом и мираном пољу. Колико је та повезаност између садржаја и компоновања доследно спроведена најбоље се види из једног примера који је у тобожњем обрнутом виду, али и у дубљој, „дисхармонијској" вези. Део *Ваздан само растајање* има најмање видљивих веза међу поглављима, свако остаје некако издвојено, без ранијих чврших односа, без већих прелаза, скоро у сваком је описана смрт, психолошки проникнут процес умирања, објашњени разлози заостајања. А то значи да у таквим часовима човек остаје сам са собом, издвојен, усамљен, а смрт или изневеравање идеје — пут у стварно растајање, када све везе заиста престају.

Круг тематски обухвата човека као меру свих ствари. Све зло које постоји у природи и друштву уперено је против човека, и, опет, човек је и у рату и у миру господар свега. Његова смрт, а њих је толико разноврсних у овој књизи, јесте потврда о смислу рођења, о природи веза између тражења и узалудности, спона између прогона и наде, ствар-

ности и снова, сећања и слућења. Збијени у отпору на зло, ујдружени истом идејом револуције, надахнути жељом да се свет промени из корена, партизани стварају нов морал, зачињу ново братство међу људима, верујући у боље односе који некада у друштву морају завладати. Искушења су велика, а свест о патњи сталан пратилац сваког подухвата. Они себи самима личе на девет Дон Кихота, мењају се понекад толико да не препознају себе, чују унутрашње гласове за које мисле да просто не могу бити њихови, враћају се сновима да се окрепе и смире: „. . . буље један у другог у једној рупи испод земље, лишени свијета, изгнани из старог свијета, сједе у тјескоби и присиљавају један другог, и сами себе, да више вјерују у своја маштања него у стварност која их је стигла". Први пут у ситуацијама овакве врсте осетиће људи како је и „јунаштво заморно". Опрезни Иван Видрић, који сваку реч мери и мисао контролише, замислиће се над толиким мукама које преживљују, побуниће се свестан да „нико не може да понесе више терета него што има снаге", схватиће потребу да ново време тражи нове људе, јер „у свијету гдје је грабеж основни закон, присиљени су и комунисти да каткад покажу зубе и канџе". Васо Качак, сељачки издржљив, скриће опаку мисао и од самог себе: „Вјеровали смо да су ствари онакве какве смо хтјели да буду", а Душан Заћанин, који је сањао о друкчијим токовима Лима и живота у будућности, смртно рањен осећа — „нема сјутра". Бајо Баничић, са највише знања, са историјском свешћу о путевима у напредак, у смртној грози вапије: „Нема Европе, нема слободе, нема комунизма, само сан . . ." И мисли других људи из супротних табора, у полифонији гласова, у духу са целом књигом и основним пишчевим погледима, значајно садејствују на истој линији. Андрићевски снажно конципиран као лик, мудри Елмаз Шаман мисли о свету: „Ратујемо и кад је мир — погледима и псовкама, савезима које склапамо и преварама које су при том обавезне . . ." Италијански мајор Паоло Фјори, збуњен и несрећан од свега што се око њега дешава, тражи корене речи Софра, помиње сличне изразе: Sopra, Super (Изнад), Sophra, помишља на старе Римљане који су освајајући илирске провинције можда и овде долазили и својим говором имена надевали: „Разлика није велика, а ипак је већа него развитак људски који за те двије хиљадице година није одмакао."

Па ипак, иако разлике нису велике, иако је човекова природа још увек у извесним зверским окриљима, иако цивилизација споро одмиче, постоје људи који устају против немогућег, хоће да мењају овај свет уверени да напори и жртве не смеју бити узалудни и да на оно, што Андрић тако присно људски каже: човеку се може много одузети,

долази ново, Лалићево сазнање: човек је дужан да учини све што може, и да, у име нове људскости, створи време када ће храброст бити сувишна и када се не може борити свесрдно ако се само за себе бори. Дијалектички супротстављен смисао добра, који лебди, према старом схватању, између онога што каже Пашко Поповић — кад може, учини добро, и изврнутог смисла које добру даје Филип Бекић — нема добра које није на нечију штету, може само да буде једно ново слућење добра окренуто против устаљених навика мишљења и навика коришћења, против појмовног суђавања и старе неопходности да се свака ствар из области духа и мишљења, рада и стварања, строго именује, дефинише, а то често значи — искриви, изокрене, изопачи, злоупотреби. За групу партизана која се на Марксу учила етици, на Лењину новој борби за укидање сваке борбе, на нашој историји издржљивости, отпору и јунаштву, постоји у Бајовој слици човека она представа о човеку којој се тежи: „И човјек је један такав незнани и непризнати бескрај: кад њега нема — чини се да ничег нема и ништа смисла нема, а кад се он један појави — све се изведри и разјасни." Тај човек-бескрај суштинска је тема Лалићевог романа *Хајка*.

Ма колико простор био велик, он је мали за таквог човека. А просторни круг *Хајке* је сведен на неколико локалних места, на козје стазе и крчевине, на пањеве и земунице, на дрвеће које се обукло у „црне чакшире и црне кабанице", на необрађену земљу прекривену задњим фебруарским снегом по коме блесак сунца умара очи и штети вид, а огромна белина снега, која симболизује слободу природе и оличава слике невиности, чедности, безазлености, ту је да, са закржљалим жбуњем и тамним зеленилом високих јела, више истакне супротности према свему што се дешава: у слободи природе — без слободе човека, по белој боји прозрачне светлости — црвени трагови људске крви, иза тамног зеленила јела — заједничке гробнице вечног мрака. Кратак је био тај круг пута од Доњег Краја и Поман-воде одакле су партизани кренули бежећи и бранећи се, да, после толико мучења и погибија, опет, спасени, али изубијани ратом и сазнањима, дођу на исто место Ладо и Шако, затворе једну злу путању, очекујући нове прогоне. Велики број места, необични називи, цела једна регионална географија, за коју многи Лалићеви критичари мисле да је пуко гомилање и оптерећење радње, у овом роману има вишеструки смисао степенастих силажења и успињања. Баре, Тамник, Орван, Вериге, Рогоца, Рачве, Повија, Седларац, Кобиљ, Сватовско Гробље, Невјеста, Опуч, Софра, Дервишев Конак, Пусто Поље, Горњи Крај, Доњи Крај, Грабеж, Старчево, Међа, Подбрђа, Караталих (црна срећа), Поман-вода, — свако од тих имена носи за собом чудесну народну легенду, ону која

сведочи да се на том терену увек живело од широких епских приповедања, од воде, трпљења и ината, од пркоса и побуна, свако име је и основ за приче које букте крај огњишта и распаљују дечачку машту, преносе се вековима с оца на сина, везују прошло са садашњим, мртво са живим. Необична можда за друге крајеве, та имена крију у себи многа тајна одолевања тескобама и забунама, опомињу на потере и клопке, стоје као будна стража да надахну против несклада и хаоса, против немани и несрећа, испредају ђаволье игре о злом отимању и судбини незваних непријатеља, и зато се не могу лако заборавити оне чари казивања, снажне као изворна народна епика, о Сватовском Гробљу и масовној погибији, о издвојеној и зрацима лепоте трагично обасјаној Невјести, о тешком сну од кога буђења нема у Дервишевом Конаку, о црној срећи која војске и сеобе прати кроз Карагалихе.

Скучени простор на коме се одвија радња *Хајке* има заиста различите степене смисла, садржи многе симболе, неодвојиво се спаја са свим што се дешава у људима и са људима, дражећи човекову имагинацију да непрестано посеже за тајнама и загонеткама. Најодређеније значење јесте име, обележје и крст који су пут за противника, откривање положаја, опасност за живот, она Шакова мисао: „Гадно је ово што сваки шугави заселак има име, и свако брдашце веће од брадавице има име и зна се гдје је. Нема куд човјек да мрдне од толиких имена — све се зна и брзо се потказује и преноси". Али, та имена су везе између легенде и стварности, обећања нових легенди, складно претапање давних догађаја са овима који прате партизане сада, предсказују пропаст и несрећу, уливају наду и слуте злу коб човекова живљења на оваквој земљи. Од онога што је у корену имена места могла би се, у маломе, направити садржајно-идејна скица целе књиге: свуда је т а м н о наоколо где се воде борбе, све је изукрштано, спојено, као колути у в е р и г а м а, по п у с т о м п о љ у гину људи, живи мисле да побегну из д о њ е г у г о р њ и к р а ј, да се тамо дочепају слободе и побегну од г р а б е ж а, од м е ђ а иза којих вире пушчане цеви да поделе и пресеку, путеви се стално р а ч в а ј у, људи у невремену п о в и ј а ј у, нигде нема к о н а к а за миран сан, ни одмора тамо негде и з н а д свега свога да се на камен наслони уморна глава и да се крај потока спокојно слуша бистро и брзо жуборење хладне изворске в о д е. За читаво време хајке партизане прати нека врста ц р н е с р е ћ е, јер отриквају и своје заблуде, исправљају недоумице, преживљују страхоте и надају се да ће, иако су остали у мањини и са тешким искуствима, донети слободу о којој су маштали. Пашко Поповић копа нова г р о б љ а и разгрће, као што се давно

ұ старој причи чинило, топлұ земљұ, меқұ, мирнұ и равнодұшнұ. Ұ *Свадби,* Тадија Чемеркић говори о слободи-невести, за коју сұ партизани пошли ұ борбұ као за идејұ, а ұ *Хајци* има фиших поистовећивања ұ радњи са називом места Невјеста: једна невеста (Неда) иде ұ смрт тражећи Лада и партизане, нове љұде који са револұцијом доносе други морал, друкчијұ правдұ и истинұ; друга невеста (Гара), са срцем искреног сапұтника, друга и борца, гине ұ ратұ за ново и боље ұ које је веровала. Лалић не би био писац изұзетне и изворне снаге када и ұ смислұ и симболима имена и назива места не би тражио и налазио сұштинскұ везұ са човеком. Као што за њега не постоји човек који је анониман, који би био без имена и презимена, тако и све што је са човеком, а поготовұ предели где се решава његова сұдбина, имајұ, име, обележје, значење, историјұ — кроз сва времена.

И време *Хајке* стегнұто је чврстим лұком ұ потпұн кұг: радња почиње ұ ранұ зорұ, још зеленкастұ од свитања, а завршава се при сұнчевом заласкұ, ұ сұмрачним маглинама. Црвенкаста рұмен осветлиће последњим одсјајима просторно поприште љұдског ұништења, спұстиће завесұ над сұкобима идеја, мисли, идеологија, осећања, револұционарних подұхвата и издајничких довијања, и симболично, пресұдом времена, показаће да сұ љұди бежећи са једног места ишли ұ кұг, и ұ проређеном броју дошли опет на исто место, одахнұли за тренұтак од ұмора и исцрпљености, осврнұли се за собом и поново припремили за нова гоњења, јер једна је хајка прошла, а нова тек што није почела. Као и ұ животұ, и ұ романұ је најтежа борба са временом. Она је ұ сталној тежњи да се време савлада, да се из њега изађе, да мұ се да смисао, да се од једног побегне ұ другұ, да се замени другима, и онима из прошлости и онима из бұдұћности. Оваква борба постаје врста прогона — од себе и од љұди, од идеја за којима се пошло, од револұције којој се веровало и која се друкчије замишљала, од осећања дұжности које човека стално заокұпљајұ, — и када се све то, као ұ јединици времена, дешава за дан и ноћ, показұјұћи колико је време ұ несрећи, злұ, ұбијањұ, дұго и тешко, како споро одмиче и како се цео живот човеков састоји из таквих кругова, онда се још више осећа и разұме сва пұноћа силног ритма живота који струји Лалићевом књигом. Време оптерећұје и притискұје човека, али мұ и чини живот слојевитим: то је време одређене стварности, где се гине и бори; тұ је и сећање као бекство из те стварности, збијено време, једна врста надокнаде за живљењұ сұровост; тұ сұ снови, као слұћено време, лебдење између јаве и маште, са ұдарима гласова изнұтра, са сұмњама, неверицама и надама; тұ је историјско време, његово мешање са садашњим,

прелажење са поуцима и опоменама, историја као време које ограничава човекове моћи; најзад, ту је и смрт, као време сумирања живота, смрт која се у процесу умирања живи.

Можда нигде као у примерима сећања и смрти, везâ међу временима, Лалић није показао толико психолошке, уметничке и логичке снаге и доследности. Ниједан детаљ није занемарен, ниједна појединост није остала без своје функционалне улоге. Макар се на њих вратио после двеста или триста страница, он не заборавља да их повеже и у смрти уједини. Видо Баркација се сећа давних дана када је барком превозио народ, запамтио је недеље, свадбе, месојеће када се највише путовало, и сада на стражи чује оно давно звецкање пара у капи, оне приче старог Гаја о човеку који је „једно ништа између два сна", зна како је спасавао дечаке из воде — и када је умирао погођен чинило му се да се губи као онда кад је ронио кроз воду да спасава другог. Бајо Баничић тоне у свет детињства и младости када се пео на таван, желео да путује у за њега чудесне земље, у Азију и Америку, и нарочито на Малту, упознао је сву историју немања и, у свом раду „Развитак привреде у Црној Гори", покушао да нађе излаз, да објасни све муке, укрштања, несреће, долазиле су му далеке слике из ауле правног факултета где су се водиле велике расправе, помиње Фројда и види Крочеа, — а пао је сав изрешетан, јер му је и читав живот био такав. Вуле Маркетић, чим се слегла пуцњава и настала тишина, сећа се у умирућим часовима тунела у Сремској Митровици који су комунисти ископали да туда изађу, види тај тунел и у Ужичкој републици, — па и сада док умире пролази кроз тунеле, извршава задатке, јер сам себе убија, свестан шта чини и зашто чини: „Људи моји, тешко ли је умријети, али кад се мора, мора . . ." Арсо Шнајдер замишља да је у воденици, у оно давно време када је бежао од жандара, када се сакрио и док је напољу киша и свуда вреба опасност, њему је унутра пријатно, топло, — он и у борби „заостаје", хоће да се сакрије, да му буде топлије и сигурније, да тако умре и пре праве смрти. Иван Видрић памти војску, оживљава оно време кад је Гару први пут видео, запамтио заувек њене очи, осетио доброту њеног срца, заволео кроз идеје Партије безграничност света, — његова Гара пада погођена право у срце, зрно је прошло кроз горњи џеп на блузи, кроз огледало у њему, то још увек женско обележје, а њему се у груди „забоде десет усијаних ражњева", убија га у ширину, у осећању: „Из покиданих жила шикнуше млазеви крви у обасјан простор. Срце их тјера према сунцу, земља их привлачи себи — од њихових укрштених лукова оцртава се црвен жбун с високим летећим цвјетовима између сунца и снијега. То трепераво

чудо потраја неколико тренутака, Видрић га види изнад себе и запита се: откуд то, мени над гробом, та киша цвијећа." Елмаз Шаман, који је сав окренут прошлим временима, умире од срчане капи, природно, као што доликује мудром човеку. Шого Гроф, који се сећа жена и удовица што их је напаствовао, добија најпре ударац боцом по већама од Неде и налази смрт под коњским копитама — значи, он је такав човек да не заслужује ни смрт од људи. Филип Бекић, оптерећен племенским схватањима о „надгорњавању" и „испредњачењима", у сећању види оца како га труска на колена, завештава му првенство, а то данас у рату хоће да му узме слабија грана која се наслања на Гавра Бекића, комунисту, хоће да га спутају, да му све одузму, да га изједначе са другима, — зато он, као прави непријатељ, гине пресечен он партизанског пуцња . . .

У свим овим примерима време смрти приказано је као психички процес, у коме се прелази из осећања у осећање, из мисли у мисао, када се фиксира онај последњи одблесак свести о себи који је још живот и флуидни прелазак у сан. По снази психолошких анализа, по треперавости живаца и по распредању умних влаканаца који у титрајима упијају време, Лалићеве слике смрти досежу до највећих уметничких вредности какве су монолог Праскухина из Толстојеве приповетке *Севастопољ у мају, Смрт Ивана Иљича,* свест о смрти Пономарјова у изванредној Ољешиној причи *Лиомпа,* Харијева смрт у Хемингвејевом *Снегу на Килиманцару.*

Од часова до дана, од година до векова, све је у човековом животу кондензовано време. У *Хајци* се налази изграђена „таблица несрећних дана" за целу недељу, неким личностима догађаји и прилике „личе на турска времена" или на римско и византијско доба. Разна времена се везују у оном смислу како то Душан Заћанин набраја мислећи поводом борбе у револуцији: од Баја Пивљанина и Стојана Јанковића, од гуслара и владика са Цетиња, од Карађорђа, Марка Миљанова и Гаврила Принципа, па до њих, који ратују сада, не престаје борба за правду и истину, за слободу, која им се усађивала не само од детињства, него од искона. У свему се огледају те временске подударности, нешто од онога што је посебна врста пренесене истовремености, која некада иде до детаља скоро истоветних збивања. Тако се Пашку Поповићу књига *Животи светаца* отворила на дан 13. фебруара, а „братија комуниста" изгинула је код долине Карагалих 1943. године, фебруара 16, и Пашку се чини да је то огромно време, од једног до другог истребљења у вековима, трајало само три дана; стари записи о похарама, о појавама „иноплеменика", као што су глад, рат, несреће и рушења у Бурђевим Ступовима из 1825. године, потврђују се на нов начин и у XX веку, које је „најгоре доба", „доба

хајке". Такав круг временски може да се разбије једино путевима у неко будуће време, у име којег се губи место у простору, оправдавају жртве, смрт личи на сан, али не виде и не осећају сви ново време и не налазе у њему места за себе. Мисао Елмаза Шамана: „Све је мало и привремено, варка, сјенка, скрама пред очима, шарена лажа је цио овај свијет и живот, сила и власт људска и земаљска, а велико је само вријеме", као идеја-водиља постоји и у схватањима партизана, који нису само у медитацији него и у активној борби. Величину времена партизани су, као изабраници нове лепоте, снажно осетили и њој се жртвовали. Тиме је Лалић и револуцију у народу и у духовима уздигао до догађаја од општег значаја, учинио је појавом која одјекује далеко од простора где се догодила и утиче на времена која долазе.

***

Време и простор, тема и садржај, ти кругови у круговима, чине један јединствени мисаони круг у коме се садржи пишчев поглед на свет. Михаило Лалић је писац који има способности да представи живот богатијим, сложенијим и разноврснијим. Он суверено влада темом, потчињава време основној идеји, захвата простор рачвасто и слојевито и контролише га до последње границе. Но, он не влада само простором и временом, него и људима и њиховим мислима. За његове личности никада се не би могла поновити Сартрова реч о јунацима Достојевског: они су слободни и ми не знамо шта ће у следећем тренутку урадити. Лалићеви јунаци нису слободни, осећа се да сваку њихову нит писац чврсто држи у својим рукама и да се они врло често крећу према утврђеним замислима. То вероватно долази и отуда што је писац изградио прилично строг и донекле устаљен поступак у грађењу ликова. Он најпре помене личност по имену и презимену, упозна нас у брзој скици са основним линијама изгледа или карактера, иде на сећања и успомене, на далеке запретане околности које лик још више објашњавају, у даљем живљењу тражи нове провере доследности у говору, поступцима, акцији, чак и у смрти. Мора се признати да он то ради необично даровито, иначе би запао у манир. Може се приговорити његовим карактерима да су дати формирани, готови, зрели, али се може са много више разлога говорити и о томе да он тако ради с великим оправданьем, јер их доводи у изузетне ситуације, када их посматра у једној „тачки мисли", и у преломним, судбоносним догађајима, који дају печат читавом животу. Тада Лалић најбоље показује дејство личног „ја" у човеку које је снаж-

но онолико колико је активно. У психолошком погледу то је још значајније, јер Лалић у процесу доказује да се и формирани људи под утицајем изузетних прилика мењају.

Једна од нарочито истакнутих особина Лалића као писца јесте и та да он није равнодушан према својим јунацима. То га приближава класичним реалистима XIX века, који често нису крили своја убеђења код других личности, своја осећања, улогу рационалног у судовима који су симпатија или антипатија, став према идеји, однос према стварности. И код Лалића многе личности говоре у његово име, и отуда она опасност на коју је Толстој указао Горкоме, да ликови могу да личе један на другог. Све то може да буде, и у великој већини случајева јесте, дубљи знак личног етичког осећања према вредностима живота, према херојству, смелости, идејама као силама, према идеалима којима се тежи и у име којих се негира све што је кукавичлук, слабост, издајство.

Лалић је најјачи у осуди индивидуализма као нападне болести нашега века. Зато из његовог дела прави излаз може тек да се назире у филозофији солидарности, у оној позитивној човековој мисли која тражи сагласности међу људима. Осетивши истину да што је већи индивидуализам, утолико је већи и трајнији страх од смрти, Лалић је и у смрти тражио лека, у њој као последњој и највећој препреци, у сазнању да је лакше умрети ономе који не умире сам. Он цени стоичке хероје у којима постоји стална мисао и питање сваке револуције: може ли се победити а не издати себе, може ли се уживати у победи а не изневерити идеале. Он не заборавља да свака од његових личности има неку стару рану, дражи је изазовима у рату, хоће да је повреди, да јој види размере и да, пошто се живи у истим или сличним условима, измери различите видове њеног утицаја. Да би то учинио што видљивијим и јаснијим, психолошки оправданијим и уметнички доследнијим, Лалић понекад прибегава једној врсти „подметања", ономе што је Горки врло тачно и оштро рекао о „блаћењу јунака". И у томе иде градацијски доследно: од јунака који су му најближи до оних који су делимично и жртва његовог црно-белог сликања. Ладо се, као комуниста, у рату жени, још горе: преотима туђу жену, не поштује партијске принципе, наставља са ранијим пропустима, воли и мрзи Неду истовремено; Видрић у једном магновењу замишља Лада мртвог са зарођеном главом у снегу верујући да му је заиста „дошло вријеме", јер да га није Партија усмерила постао би „ракијаш и кавгација", како му се пише по наследном оптерећењу Тајовића; Бајо размишља о томе како људе да притегне, да их дисциплинује и да сам мање одговара; Видо осећа „као нож оштру мржњу" према Бају зато што је

заостао и што га треба спасавати; Момо Магић слути да Гавро осећа грижњу савести због Вида; Шака мучи завист према Слобу зато што овај још верује да се из обруча могу извући, а он се само прави да верује; Васо Качак се бори против унутрашњих гласова који нису у основи његове свесне идеологије; Арсо Шнајдер хоће да пренесе мрзовољу на друге, тешка му је пушка, зна да тамо где је друге завело јунаштво њега је суђета. Тако Лалић на многу добру мисао додаје и једну злу, уз веру долази сумња, са надом — безнађе, а занос лепотом смењује се каткад ружним виђењима живота. Има у томе доста од Фројдовог учења по коме несвесно прелази у страшну ирационалну снагу, постаје мерило необичне храбрости у мисли и пркос устаљеним појмовима из домета здравог разума. Отуда, захваљујући великој пишчевој снази, вероватно и оне страхотне гротеске, они узвитлани кошмари са пробуђеним трбусима, са црним зидовима и ћуладима у човеку и свету, она визија друштва као огромне машине, са реденицима зубаца, са грабуљама и режњевима, који све купе, мрве и уништавају, оно испресецано време кад се гребени забадају у живце и кости, кад помрчина царује и у њој лете крилате змије, бацају се аждаје, свуда се разлежу крици, доносећи страву и ужас.

Док је у ликове партизана уносио снагу ирационалног ломљења, Лалић је ликовима непријатеља свесно приписао све најгоре. Особина да писац није равнодушан према својим личностима добила је овде одлике строгог суда над прокаженима. Још је донекле објективно поступао у сликању четника Филипа Бекића и италијанског мајора Паола Фјориа. Али ни њих није сасвим поштедео: четнику ће у тренуцима смртног рањавања „подметнути" наивности, иронијски сувише грубе, да ће Радио-Лондон донети вест о његовој смрти и да ће Черчил то сазнати, а италијанском мајору, у претераном цинизму, изгледаће добро дело што је некада у детињству скривио да му друг сломи ногу, па сада не може да ратује. Остале личности је сасвим унизио, одбацио их, сломио крутим књижевним поступком и тиме једино изразитије изневерио уметничка достигнућа у роману. Четнике је сликао као руљу, пљачкаше и покварењаке, и не ради се о томе да су они такви били, него о начину на који су описани. Једном, када се партизани „повлаче", Италијани се „дерњају", муслимани „алачу"; Шого Гроф је „биће које представља скупљено зло свијета"; Ћазим Ћоровић је „велике главе и мале памети", „предодређен да увећа сваку збрку", када он иде „као да је чопор а не човјек"; Акиле Пари „какариже"; једном муслиману „мјешина" под грлом „изгледа као да је живу кокош прогутао"; један четник „тврдоглав је као мазга"; Ристо Гиздић је „црвен као

вампир", „надувен као утопљеник", „личи на прегрејани казан који кркља и кипи", његово „мумлање прелази у дерњаву" . . . Сви су они огрезли у зависти и користољубљу, надмећу се у злу, и Лалић у мишљењу о њима није далеко од онога што каже за Паола Фјориа: да је „упознао утовљеног Рика Гиздића, разметљивог Грујачића, вазда пијаног Бока Бошића, преподобног и лукавог Алексу Брадарића", то „удружење лупежа и убица". Само, није била потребна оваква наметљива осуда да се јединство дела и друштвена етика пишчева сагледају у неодвојивој целини. Јер, Лалић је писац такве сугестивне моћи да лако придобија симпатије за праведну ствар, онако као што у роману чини са Елмазом Шаманом коме је постало јасно да партизани „виде нешто" и да хоће будуће време, или са Паолом Фјоријем који те чудне борце почиње да поштује откад је видео под каквим се условима и „против каквих злоћа боре".

Неки наши критичари видели су у мисли једне личности из *Хајке* — „рат је само згушнути живот" — основе Лалићевог погледа на свет. *Хајка* као роман не пружа довољно материјала да се тај суд прихвати. „Рат је само згушнути живот", то је Видрићева слика људске празнине, врхунац свих изопачења које многи облици живота доносе, али то није сав живот. Као противтежа тој мисли налази се одмах, на другој страни, мисао Лада Тајовића: „. . . . живот је лијеп — увијек се нешто друго открије". Поводом ова два примера, важно је да се нагласи како Лалић ни једној појави, ни једном осећању, ни једном суду, не даје метафизичку основу. И она мисао Баја Баничића о човеку-бескрају родила се у одређеној ситуацији када му је други човек пружио руку да га прихвати и спасе. Лалић никада не сме̂е с ума да је у свим његовим делима реч о једном изузетном рату, о народној борби, о револуцији која мора да заталасава и да мења из корена, из дубина. Он оправдава жртвовање у таквој борби, и зато се разликује од толиких писаца којима је рат једна од главних тема. Мајлер види само узалудност жртве, осуђује милитаризам као устројство, дух заслепљености, дисциплину која је вређање човека и убијање његовог поноса. Док Ирвин Шо прави стилизоване ликове и као у шетњи панорамски прелеће просторе, док је Ремарк нежно лиричан пун сладуњаве, малограђанске патетике, док је Хемингвеј репортерски развучен и оптерећен спектаклима рата, Лалић је сав у опсесији борбе за ново, у пресеку историјских токова, у етничким понорима од којих се човек не може лако отргнути.

У Лалићевим књижевним делима, па и у *Хајци,* присутно је савремено сазнање о томе да човек и свет одавно не живе у сагласности. Вредно би било посебно испитивати Лалићев однос према Фрому и његовој „хуманистичкој пси-

хоанализи" где се основне страсти човекове не сматрају укорењеним и не налазе се у инстинктивним потребама, него у специфичним условима људске егзистенције, у тежњи да се проналазе нове везе између човека и природе. Онако као што Фром види у човеку и превазилажење природе, иако га зна као биће које је свесно своје немоћи, својих ограничења телом и умом, свесног себе и својих огорчења на случајности које су га бациле у свет, поставиле на једно место и одредиле му једно време, тако и Лалић, у једном виду противности, врло често чини човека свесним својих моћи, одређује му једино место и једино време у којима може бити потпун човек. Традиције приповедања из ужег завичаја у којој је човек остао неизмерна вредност, Лалић и кад би хтео не би могао да се одрекне. Напротив, у линији Петар Први, Његош, Љубиша и Марко Миљанов, он стоји временски у зачељу, али већ данас као први који отвара нове могућности новом „мору приповедања". Црвени млазеви крви на Видрићевим грудима велика су цена живљења, а слика како Ладо и Шако, сами, стоје „обасјани сунцем на заласку" симболична је визија човековог пута: кроз борбу и искушења до мало ведрине и правде, до светлости. Мало је та светлост опора, на заласку је, зраци су коси и не осветљавају све, али је нада таква да ће се одолети хајци и прогонима.

Василије Калезић

БОРА МИЛИЋ

ОЗВУЧЕЊА

1

Не живим те животе
Ни лице ти јасно не видим
Толико ми измичеш
Да могу само тешко и тако ретко
О теби да сањам

2

На дане ишчезле из сећања
Пада тишина
Дани ничији нису
Ни обриса заборава
Ни камена, ни песка, ни ветра

3

Затворимо очи
И отворимо их широм у себи
Тамо узнемирена ласта
Стоји на грани без стабла
И чека да осване дан

4

И кога да сретнеш
Кад свако свој лик
У себи крије
Где тоне светлост
И где тону сенке

5

Глас ти нико не чује
Покренеш само лист
Са кога златаста прашина веје
И кроз тај застор
Назиреш како промичу улице

6

Обличје лебди зраком
Има ли звезду у зеници
Сазвежђе у тој звезди
Или је то припадник поворке
Без људске топлине

7

Горко је то пространство
Никада киша није пала а да не помислих
Туга је седми континент
У сталном покрету
Више кровова, крошњи, путева

8

Нећу ништа без љубави
Не буди се, не излази на улицу
Ако не волиш лист багрема
Вече, и оне далеке очи
Што не силазе са светлости

9

Можеш и рећи
Можеш и рећи то што те боли
Али уз пратњу опаке тишине
То ће проћи, проћи овим белим светом
И зариће се непогрешиво у мрак

10

Можда си и залутао
Можда је требало да ћутиш
Можда се ћутањем казује
Прастари бол
Предака и биља

О, СВЕТЕ, ЧАРОБНИ

Кућна помоћница ме је провела кроз предсобље, велику салу за ручавање и уски, сасвим замрачени ходник. У првом тренутку нисам знала где сам стигла, а затим сам почела да распознајем ствари око себе. Стајала сам на отвореним вратима једне собе. Прозори и излаз на терасу били су отворени, а ролетне спуштене. У соби је било видљиво само колико су дозвољавали зраци сунца који су се изломили у нервозне искрице док су се споља пробили кроз ролетне. Но, ипак сам одмах запазила читаву гомилу женских силуета, и забринула сам се како ћу познати домаћицу. Али, већ у наредном тренутку сам приметила како у ниској пространој постељи лежи жена. Схватила сам одмах да је то домаћица и да је болесна, а да ова гомила жена представља њене пријатељице које су дошле да је обиђу. Провукла сам се до постеље између столица на којима су седеле госпе. Таман сам хтела да кажем домаћици своје име, а преко ногу су ми почели падати лаки комади нестабилне пирамиде, коју сам у полумраку дотакла. Сагнула сам се и почела скупљати пакетиће различитог облика. Сетила сам се да су то поклони за болесну домаћицу, и покушала да их поређам као што су мало пре стајали, али ми није полазило за руком. Они су однекуд и даље извирали и пресипали се преко мојих ногу. Једна госпа ме је извукла из неприлике. Пришла је постељи и спретно поређала пакете. А домаћица је, не сачекавши да било шта кажем, показала руком на још једину празну столицу прильубљену уз кревет. Пошто се ту није могло седети, узела сам столицу и пренела је иза жена које су запремиле читаву собу. То је било на самим вратима која су водила у другу просторију, и због топлоте била такође отворена. Ово место у позадини искористила сам прво да се, незапажена од осталих, мало одморим и ослободим нелагодног осећања због малопређашње несмотрености. А затим сам почела посматрати жене које су пре мене дошле. Обратила сам пажњу и на мушке гласове у соби иза мојих леђа. Занимало ме је какво се друштво налази у другој соби, но било ми је непријатно да се окрећем. Најзад сам осетила велико задовољство што се налазим у кући дивне, племените жене, коју сам одавно желела да упознам, па сам

пажљиво посматрала домаћицу. Она је лежала на јастуцима издигнутим високо. И поред тога што је било врло топло, покрила се до грла, због нашег присуства, свиленим покривачем са крупним цветовима. Изнад покривача држала је само једну руку, у којој је имала белу муслинску марамицу.Рука јој је била снажна и дубоко је утонула у лаки свилени покривач. Но, она је тада приметила да је посматрам Ослободила је испод покривача и другу руку, обазриво притиснула груди, и нешто ми је говорила што нисам одмах разумела од разговора њених пријатељица и друштва у другој соби. Устала сам нагнула се према њој, и напрегнувши слух једва сам разумела њен изнемогао глас: „Нисам малодушна . . . Али, у питању је срце . . .”

— Ох! . . . Срце! — рекла сам гласно и обе руке подигла у вис.

Гошће су се утишале, па сам без напрезања могла даље да пратим оно што је говорила: „Ваздуха немам . . . Не могу да надишем . . .”

— Ох! . . . Страшно! . . . Страшно! — наставила сам ја. Руке сам још увек држала изнад главе, и говорила врло гласно да би ме чула за случај да гошће продуже разговор. — То је страшна неправда! . . . Видите како сам ја мршава! . . . Имам кокошија прса, а ваздух захватам као лопатом! . . .

Но, тада ми је постало непријатно што говорим тако гласно као да је домаћица глува. Неко ми се с правом насмејао. Иза леђа, из друге собе. Окренула сам се да видим ко је то. У суседној соби дим од цигарета био је толико густ да се у њему изгубила и већина искричавих зрака која се споља пробила, али сам и поред тога видела да су сви били потпуно окупирани картањем, и да нико није обраћао пажњу на мене. Очигледно ми се само учинило да ми се неко подсмевао. Јер, и гошће су биле окренуте мени и посматрале ме тако озбиљно и зачуђено, да је било немогуће претпоставити да се нека од њих само тренутак раније смејала. А тада сам се и ја поново загледала у гошће, и видела да врло пријатно и лепо изгледају. Све су биле сјајне од здравља и веома укусно обучене и очешљане. Помислила сам да им мора бити непријатно што се међу њима налазим ја овако мршава, па сам села и покушала да рукама сакријем упале груди. Поглед сам спустила у крило. И гошће су тада свакако одвратиле поглед од мене, пошто су продужиле да разговарају веома умереним и модулираним гласовима. Била сам изненађена пријатном бојом њиховог говора, па сам помислила да су им гласне жице сигурно сачињене од веома племенитог метала. Но, најзад ми се учинило да није лепо што у друштву седим тако одсутна, па сам обратила пажњу на садржину разговора, и

очекивала први погодни тренутак да и ја нешто кажем. Међутим, време је пролазило, а мени ни једна умесна мисао није падала на памет. Када сам изгубила сваку наду да ћу имати шта да додам овом тако мелодиозном разговору, запазила сам да гошћа која седи испред мене има блузу везену као што је везла моја мати. Много сам се обрадовала што после толико времена видим вез какав је радила моја мати, па сам рекла весело: „Овако је везла моја мајка! ... Када сам била дете, једна девојка из нашег комшилука удала се за богатог трговца! Моја мајка је везла за њу! ...

Очекивала сам да ћу својом изјавом свакако начинити утисак на гошће, а пошто су оне ћутале, додала сам: „Моја мати је била врло способна жена! ..."

Но, гошће су и даље ћутале оборених погледа, па сам се нашла у недоумици. Најзад је једна ипак проговорила. И она се обратила жени са везеном блузом: „Ваша ташна је веома неконвенционалног облика! ..."

— Да! — прихватила је ова живахно. — То је са последњег путовања преко океана ...

— И блуза је свакако иностраног порекла? ...

— Ох! ... Блуза је из земље древне културе! ... Са претпоследњег пута преко океана ...

— То је, заиста, дивна блуза! — рекло је у глас неколико гошћи.

Домаћин је дошао из суседне собе и стао поред жене са везеном блузом. На једној руци је саставио прсте, пољубио им врхове гласно цмокнувши, и скоро ускликнуо: „А тек жена! ... Мој пријатељ, онај тамо, каже да сте пре једне деценије били заносна жена! ..."

Жена у везеној блузи окренула се са уздигнутим кажипрстом према мушком друштву у суседној соби, и благо, као када се прети деци, рекла: „Но! ... Но! ..."

Домаћин се тада одмакао од жене, подигао ролетну и изашао на терасу. У првом тренутку заслепила ме је светлост која је провалила у собу, а затим сам приметила да је и домаћин, мада је био изванредно снажан, заморен топлотом. Кошуља му се извукла из струка и мотала се око њега влажна од зноја и изгужвана. Он је мало стајао нагнут преко терасе, и затим узвикнуо: „Опет сте ту! ... Ако сиђем, показаћу вам! ..."

Домаћица се нагло придигла у постељи, рукама притиснула груди, и зачуђујуће снажно за своје здравствено стање узвикнула: „Мили! ..." Но, идућег тренутка се опет опустила преко јастука као да је потпуно немоћна.

Домаћин се вратио у собу и поново спустио ролетну. Провукао се између столица до кревета, пажљиво подигао женину руку, и на муслинску марамицу притиснуо дуги

пољубац. Није успео да се умири од малопређашњег узбуђења, па је тешко прошиштао: „Опрости! . . .”

Домаћин је отишао у другу собу да настави картање, а једна гошћа је суморно рекла: „Деца су данас веома неваспитана . . . Нама су изгребала новолакирана кола . . .”

— Ох, то ће бити неки неспоразум! — рекла сам ја. — Деца су се сигурно само играла, а вама се учинило . . .

Звоно са улазних врата је зазвонило и утишало нас. Чули су се кораци кућне помоћнице кроз трпезарију и предсобље, и како је откључавала и закључавала врата. Међутим, у собу нико није ушао. Напето смо очекивали још неколико тренутака, а тада је домаћица, и овога пута изненађујуће оштро за своје здравствено стање, упитала: „Ко је то био? . . .”

— Нико! — одговорила је кућна помоћница одлазећи у кухињу.

Карте у суседној соби почеле су поново пљуштати, а домаћин је, сада већ сасвим умирен, рекао: „Не узрујавај се, мила . . . То су свакако опет звонила деца са улице . . . Ако сиђем, знају добро шта ће им се десити . . .”

— Не! — рекла је домаћица скоро љутито и усправила се у кревету. — Свакако је опет неко долазио да нешто тражи! Стално тако долазе и нешто траже! . . . А понекад и не сачекају да им се отвори! . . .

Ја сам у полумрачној соби сасвим ниско спустила главу изнад везене блузе гошће која је седела испред мене. Дуго сам уживала посматрајући вез, а затим сам се опет сетила да не одговара лепом понашању седети одсутан у друштву, па сам почела пратити разговор који су гошће наставиле.

— Не налазите ли да наша домаћица и поред болести изгледа изванредно? . . .

— Никада нисам видела лице као што има наша домаћица! . . . На њему ни највеће непријатности не остављају трага! . . .

Међутим, ја сам имала утисак да домаћица лоше изгледа. Њене снажне руке тонуле су беживотно и тешко у лаки свилени покривач. Нервозни искричави зраци сунца скакутали су јој по лицу и образе јој претворили у две надувене кесе. Да би се од њих одбранила, она је ситно трептала очима, а уста је растегла преко огромног лица.

Устала сам и нагнула се према њој да јој кажем да ми је веома жао што је болест толико мучи. Да би моје саучешће било што срдачније, рекла сам прво: „Ја мислим да се ми однекуд већ познајемо! . . .”

Гошће су ме зачуђено погледале, а домаћица је уморно изговорила: „Погрешно . . .”

— О, а ја бих рекла да смо се сигурно већ негде виделе! . . .

Гошће су ме и даље зачуђено посматрале, а домаћица, пошто вероватно више није имала снаге да говори, само је ситно трептала очима.

Ја сам тада села, и преда мном се опет појавио вез на блузи. Како је био леп и како компликован! Моја мати је била заиста изванредно способна када га је умела радити! . . . Међутим, није била свесна тога. Мислила је да јој је дебела девојка преплатила рад. А како је била срећна када нам је купила кафе! То никада нећу заборавити! Чак није водила рачуна ни шта говори пред нама децом. Сећам се добро како је тада од речи до речи рекла: „Платила нам је, и више ништа немамо са њом! . . . Ако сада дође и стане на прозор, ја ћу изаћи из собе! . . .”

Звоно са улазних врата поново је зазвонило. Домаћица је, уморно, уздахнувши, покушала да са покривача подигне тешку руку у којој је држала мушлинску марамицу. А иза мојих леђа, у суседној соби, домаћин је нервозно треснуо карте о сто, и почео подизати ролетну да изађе на терасу. Но, у истом тренутку сетила сам се и ја своје деце, па сам устала, и врло гласно се обратила домаћици: „Извините, али ја вас већ морам напустити! . . . Морам одмах поћи да потражим своју децу. Од јутрос их нисам видела. Одмах после доручка изашла су на улицу да се играју око суседовог аутомобила. Била су врло лепо расположена и тако су се дивно играла! Али, када је то било! Сада су сигурно већ гладна и уморна. О, како сам тако дуго могла заборавити на њих! . . .”

Нагло сам пошла, и тек на вратима се сетила да не могу отићи а да се не поздравим са домаћицом, па сам се вратила. Но, пре но што сам стигла до кревета, домаћица је неколико пута енергично позвала кућну помоћницу. Мени је пружила руку, и љубазно упитала: „А ваше здравље? . . . Извините, нисам стигла ни да вас питам како је ваше здравље . . .”

— Ох! . . . Ја? . . . Видите како сам здрава! — рекла сам и истурила своја мршава прса.

Но, пошто ми се опет учинило да се гошћама не допада мој изглед, брзо сам рукама заклонила груди.

— То вам је, верујте када вам ја кажем — наставила је домаћица одлучно — најзначајнија ствар у животу! . . . И друго ништа немојте ни тражити! . . .

— Тражити? . . . Здрава сам, и шта бих још могла тражити? . . .

Док ме је кућна помоћница пратила кроз салу за ручавање, неко је поново зазвонио. А када је отворила, на вратима никога није било.

Запљуснута устајалом топлотом ходника, уморно сам силазила низ степенице. Кућна помоћница се задржала на вратима и сама са собом разговарала: „Стално долазе да нешто траже... А неки само зазвоне и одмах одлазе..."

***

Ишла сам кроз шуму и, као и увек, тешко сам се одлучивала где да седнем. Јер, само што пронађем пријатно место, запазим на корак два даље још лепше, и тако дуго лутам. Најзад сам ипак стала испод дрвета чија је крошња надмашила десетак околних дрвета. Трава у његовом подножју, препуна жутих љутића и местимично прорасла високом папрати, била је тако бујна и сочна да ми се у првом тренутку учинило да је влажна. Ту сам села и леђа наслонила на моћно стабло. Из ташне сам извадила салвет и раширила поред себе, а на њега ставила сендвич са сиром и јабуку. Јела сам полако. Свеж ваздух толико ми је годио, да ме је обузимала пријатна обамрлост. Затварала сам очи, леђа јаче прислањала уз стабло, а руку са новим залогајем све спорије приносила устима.

Из сна ме је тргао неки разговор. Недалеко од мене, десетак особа, жена и мушкараца средњих година, ручало је у изванредном расположењу. Говорили су сви у исти глас, бучно се смејали, и без престанка, не осврћући се, бацали преко глава згужвану хартију, љуске од краставаца и јаја, пилеће кости, празне конзерве и друге отпатке. Једна испражњена конзерва, завитлана из све снаге, одбила се од стабла изнад мене, и пала на остатке мога ручка. На звук плеха када је конзерва лупила о дрво, неко је у друштву узвикнуо: „Охо!..." Ја сам подигла конзерву да је уклоним, и узгредно прочитала: „Јетрена паштета". Из ташне сам затим извадила марамицу и обрисала масне мрвице, које су се услед удара одвојиле од зидова конзерве и попрскале ме по лицу. А друштво се тада наједном ућутало и наставило да једе погнутих глава. Ја сам схватила да им је непријатно што је конзерва залутала до мене, и било ми је жао што ће им овај невини случај покварити цео викенд, па сам им довикнула: „Није то ништа!..." У првом тренутку ми се учинило да ме нису чули, а затим се окренуо један мушкарац: „Шта кажете?..."

— Кажем да то није страшно!... Ништа се није десило!...

Мушкарац ме је још мало посматрао, а затим се окренуо друштву и нешто рекао тихим гласом, на шта су сви прснули у смех. А после тога су наставили да ручају бучно и весело као што су и отпочели, и један другоме су наливали пиће из термоса и флаша. Мушкарац, који је разго-

варао са мном, наливао је чашу једној жени. Нагнуо се према њој постранце, изгубио равнотежу и пао јој у крило. Пиће из чаше полетело је жени у лице, а њој је то због топлоте толико пријало, да се обема рукама гласно пљескала по набреклим бутинама, и викала: „Још! . . . Још! . . .”

Најзад, и ручак је био завршен, па су се почели погађати ко ће отићи да обиђе кола паркирана покрај пута. Пошто никако нису могли да се погоде, извлачили су цедуљице. Када је извлачење завршено, са траве је устао мушкарац јајолике главе без и једне власи, и урастао у сало. Влажна кошуља била му је спреда слепљена са округлим трбухом израслим изнад панталона, а остраг са облином која је извирала испод самих лопатица. Он је ишао и смејао се, али се стално саплитао по трави. Докле год се није изгубио међу дрвећем, пратили су га раздрагани узвици, а затим је цело друштво складно у хору скандирало, а слогове наглашавало ударајући длаком о длан:

Фића мали поранио,
Дугим путем похрлио,
Прегазио Фолксику,
Обишао Мерцику . . .
Брже, Фићо, мали мој,
Добићеш колача,
Купиће ти тата . . .
Добићеш колача,
Купиће ти мама . . .

Друштво је завршило песму и почело показивати знаке замора. Сви су се дуго врпољили на местима, а затим су полегали. Две жене нису могле удобно да се сместе у гомили, па су се издвојиле и легле потрбушке преко једног ћебета, лицем окренуте мени. Биле су сада ближе мени него своме друштву. Наизменично су подизале главе и посматрале ме заинтересовано. Ја сам се досетила да желе да се са мном упознају и, да бих им то олакшала, рекла сам: „Врло сте лепу песмицу певали . . . Запамтила сам је . . . Научићу се њима играју . . . А играју се и око правог аутомобила . . .

Жене су ме пажљиво саслушале, а једна је затим рекла: „Значи, и ваша деца возе кола! . . .”

— О, не! . . . Моја деца су још мала . . . Али, врло воле аутомобиле. Умеју да их праве и од дрвета и картона, па се њима играју . . . А играју се и око правог аутомобила . . . На улици . . . Наш комшија има аутомобил . . .

Жене су ме још мало посматрале, а затим спустиле главе на ћебе. Имала сам утисак да желе да се одморе, па им више ништа нисам рекла. А тада сам осетила да се и мени још спава, свакако због тога што сам се нагло пробудила. Брзо сам појела остатак сендвича и јабуку, главу на-

слонила на стабло и затворила очи. Међутим, у друштву је опет отпочео разговор, који, додуше, више није био бучан, али ме је ипак расанио: „За извесну категорију возила, курбла је...” Завршетак излагања нисам чула, пошто су и жене поред мене почеле разговарати: „Да нисте случајно пробали фаширану шницлу?...”

— На жалост, јесам... Месо је тако непријатно мирисало да сам је једва појела...

— Ја нисам могла... Само сам загризла и дискретно је спустила у траву...

— Ако је случајно види, увредиће се...

— О, екскјуз!... Ми треба да се увредимо!...

Помислила сам да сада треба да кажем жени да врло лепо говори енглески, али су оне ућутале, и мени се опет придремало. Пробудио ме је поново мушки глас: „Приликом загревања горива у карбуратору...” Но, ни његово излагање нисам чула до краја. Жена, која није могла да поједе шницлу, продужила је: „Немате ни појма какве се резерве показују у породичном буџету отпуштањем кућне помоћнице!... Сада мој муж свако јутро пре посла обавља куповине. Али, и за то је потребно много културе! Он понесе шибер и контролише рачуне!...

— Никада нисам трпела те стране особе у кући! Оне онемогућавају сваку интимност у породичном животу!... То су вам плаћени непријатељи у кући!...

— Не видим, пре свега, зашто је потребно да храним још једна уста више!...

— И то уста која су увек гладна!... Једном сам јој у шали рекла да не мора напунити баш свако цревце, а она је дозволила себи да напне нос и читав дан не проговори са мном ни једну реч!...

— А штете?... Само у току једнога дана покварила ми је шнур од пегле и поцепала килоте од чипке!...

— Разбила ми је вазу од жада!... Сувенир из Хонконга!...

— Сломила ми је дршку на послужавнику од алпака!...

— О, јадне — рекла сам ја. — Могу мислити колико су биле несрећне што су направиле толику штету!...

Жене су се загледале у мене, а ја сам продужила: „Познато ми је да су ствари о којима говорите све саме драгоцене ствари!... И једна девојка, која је отпутовала са младићем коме је моја другарица Нада извезла шал, имала је послужавнике од алпака, а кашике и виљушке од чистог сребра!... Ја то нисам видела! Али, сви су говорили!...”

Жене су ме и даље посматрале. Имала сам утисак да чекају да продужим своју причу, а ја, пошто више нисам имала шта да кажем, збунила сам се и лутала погледом

око себе. Жене су тада наставиле разговор: „И никоме због тога не одговарају! . . . Немате коме да их тужите! . . .”

Када су жене за тренутак ућутале, чула сам да иза мене разговарају неки мушкарци. Пошто раније тамо никога није било, окренула сам се да видим ко су то. Двојица мушкараца лежала су на леђима, са рукама испод главе, на напумпаним душецима за пливање. Није било пристојно да их дуже загледам, па тако нисам била сигурна да ли су се и они, док сам спавала, издвојили из друштва, или су неки нови. Зато сам напрегла слух да чујем шта разговарају, и по томе покушам да утврдим да ли су из друштва или не.

— Тих балавица — говорио је један од њих — тренутно ми је доста! . . . Са сваком је исто! . . . Унапред знам и почетак и крај . . . Јесте да имају сочне батаке, али су ми већ обљутавили . . .

— И сада? . . .

— За промену, бавићу се једно време интелектуалкама . . .

— Зар се и са њима могу радити такве ствари? . . .

— Још како! . . . У почетку је, додуше, потребно мало измотавања, али се зато касније слатко смејеш њиховим принципима . . .

— А твоја жена? . . .

— Она има своје интимне стварчице . . . Ако жена није за себе, није ни за мужа! . . .

Но, пре но што сам утврдила да ли двојица мушкараца припадају друштву које сам већ упознала, осетила сам лаку грозницу. Вероватно што сам дуго седела, па чак и спавала у дебелом хладу старог дрвета. Због тога сам одлучила да се преместим на сунце. Истресла сам салвет и ставила га у ташну, крајеве поцепане хаљине пажљиво покупила једном руком, и устала. Али, да жене са којима сам разговарала не би помислиле да одлазим због тога што ми смета њихово присуство, мало сам им се наклонила и рекла: „Довиђења! . . .” Жене ме нису чуле, пошто је једна од њих веома живахно објашњавала: „Плаве завесице на прозорима жутог аутомобила . . .” Стајала сам и чекала да ме приметe, али ме је грозница све јаче тресла, па сам пошла без њиховог поздрава. Прошла сам поред двојице мушкараца који су лежали на душецима за пливање. На шушањ траве, они су се придигли и погледали ме. А када сам их обишла, чула сам глас онога што се одлучио за интелектуалке: „Шта велиш? . . . Куда се ова смуцала? . . .” Ја сам притегла крајеве поцепане хаљине и пожурила.

Удаљила сам се од друштва тек толико да више нисам чула разговор, и већ сам била на малом пропланку пре-

плављеном сунцем. Седела сам извесно време сама, пријатно се грејала и осећала како ме грозница напушта. Но, ускоро су, истом стазом којом сам дошла и ја, стигла два дечака. Обојица су носила у наручју по једно жуто, рундаво куче, вероватно од исте мајке, пошто су били једнаки и по изгледу и величини. Лежали су у наручју дечака на леђима извијеним у полукруг, и ногама укрштеним навише.

— О, децо, шта се десило са кучићима? — упитала сам уплашено, пошто ми се учинило да кучићи више нису живи.

— Ништа! — смејали су се дечаци. — Они воле тако да леже! . . . Ми смо их научили . . . Ево, видећете! . . .

Дечаци су положили кучиће на траву, а они су лежали непомично. Окретали су их на једну и другу страну, и ноге им померали из једног положаја у други. Кучићи уопште нису давали отпора, нити су отварали очи. Само су тихо, једва приметно дисали. Један дечак ми се обратио: „Шта мислите, које има јаче мишиће? . . .”

— Не знам . . .

— Опипајте! . . . Ево овако! — показао ми је дечак испитујући обазриво, изнад шапе, мишиће једног и другог кучета.

И ја сам опипала мишиће кучићима, али нисам установила чији су јачи, па сам опет рекла: „Не знам! . . .”

— Не знамо ни ми! . . . одговорио је дечак.

Деца су се још мало играла са успаваним кучићима на трави, а затим су их пробудила звиждуком. Кучићи су устали и дали се у трку преко пропланка. Прескакали су један другога, ваљали се по трави из које се повремено нису ни видели, и весело кевтали.

— А шта мислите — упитали су дечаци — да ли су они лепи? . . .

— О, лепи су! . . . Врло су лепи! . . .

Устали су и дечаци и почели се јурити по пропланку. Кучићи су трчали за њима и танким гласовима радосно завијали. Ја сам се тада сетила јабука и извадила сам их из ташне: „Децо, ево јабука! . . . Још синоћ сам их припремила за вас! . . . Како сам само могла заборавити! . . .”

Деца су седела поред мене и заједно са кучићима јела јабуке. Давала су им ситне комадиће, а кучићи су их захватали језиком и гутали грцајући и кашљући.

— Но, шта кажете, децо, какве су јабуке? . . .

Деца ми нису одговорила, пошто је неко у истом тренутку недалеко од нас, два три пута растегао хармонику. На звук хармонике деца су устала, и са кучићима испод пазуха потрчала у правцу одакле се чула хармоника. Залазећи у шуму, један дечак се окренуо и довикнуо ми: „Дођите брзо, сада ће почети да певају! . . .”

Одмах сам устала и пошла за дечацима. Прешла сам само уски појас шуме и опет се нашла на пропланку, само знатно већем и лепшем. На њему је трава била још бујнија и виша, тако да ми је допирала скоро до колена. Насред пропланка седела је група девојака и младића. Моја деца су стајала поред њих. Када су видела да сам и ја стигла, пришла су ми, па смо заједно сели подаље од младог друштва, на саму ивицу пропланка. Ја сам седела у средини, између дечака. У њиховом крилу кучићи су се савили у полукруг и задремали. Девојке и младићи приметили су да смо сели да их посматрамо, али им то очигледно није сметало. Шта више, један младић нам је махнуо руком. То је био мој млади сусед, који је јутрос, када сам стајала на прозору, отишао на викенд у сивим панталонама и црвеној спортској кошуљи, са гитаром преко рамена. И ја сам њега поздравила, а деци сам рекла: „Децо, машите му и ви! . . . То је наш комшија!". И деца су га поздравила, а он им је одговорио једном кратком, али врло лепом и ефектном мелодијом на гитари. Када је завршио, поклонио се, а ми смо му толико пљескали да су се кучићи пробудили и панично, испрекидано кевтали. Деца су их дуго умиривала док им поново нису задремала у наручју.

У младом друштву насред пропланка подигла се тада на колена једна девојка. Дуга платинска коса била јој је зачешљана глатко уз главу, а на потиљку свезана белом траком у облику лептирових крила. Испод потиљка, коса јој се спуштала низ леђа као полуотворена лепеза. Била је обучена у белу мајицу без рукава и плаву платнену сукњу. Спремајући се да запева, руке је ослонила на бокове. Наш сусед је клекао на једно колено и штимовао гитару, а његов друг је намештао каиш хармонике преко рамена. Када су се припремили, девојка је отпочела смиреним гласом, који се повремено потпуно стапао са гитаром и хармоником:

Једнога дана у јулу,
кад јутро стави на главу
шешир од плавог неба,
кад пробуди траве и воде,
кренућемо на пут далеко,
за галебовима преко мора,
тамо где ноћи не тамне . . .

Било је веома пријатно посматрати лепу девојку, али, докле год је она певала, ја сам седела оборених рамена и погнуте главе. Тек када је завршила песму, подигла сам главу и видела да су је и моја деца и њене другарице и другови слушали седећи врло право и погледом упереним негде

високо. И сада, у паузи, док су се гитара и хармоника припремале за пратњу нове песме, седели су непомично и занети нечим изнад врхова шуме око пропланака. Но, и девојка је већ почињала нову песму:

Ако нам замутиш плаво небо,
ако нам замутиш бистре воде,
остаћеш сам,
несрећан лутаћеш без циља . . .

Једна за другом песме су ми падале на рамена, и обарале их све ниже. Ослободила сам се притиска тек када је девојка завршила и последњу песму. А младо друштво је тада устало са траве, начинило круг око девојке, и пљескало јој одушевљено. Устала су и моја деца. Стајала су поред мене са кучићима испод пазуха, и посматрала веселье девојака и младића. После краће паузе, наш сусед гитариста и његов пријатељ хармоникаш, отпочели су свирати једну игру у веома живом ритму, а девојке и младићи су играли. Прво свако за себе, тамо где се затекао, а затим су се сврстали једни према другима. Младићи су се приближили девојкама, и наставили су да играју удвоје, пар по пар. Али, повремено су сви заједно подизали руке високо, и изгледали као јато шарених лептирова које ће сваког тренутка узлетети са ливаде. Моја деца су пришла ближе играчима да их боље виде. Мада су ми била окренута леђима, видела сам да им се игра много допада, па сам двоструко уживала — што посматрам младе играче, и што су моја деца добро расположена. Због тога нисам приметила када су стигле оне две жене које су се поред мене одмарале после ручка. Одмах за њима пристизали су и сви остали из њиховог друштва. Ишли су један по један, уморно и тромо, и вукли за собом ћебад, цемпере, пољске столице и џакове за храну. Једна жена је показала руком на играче, и упитала ме: „А ко су ти тамо? . . .”

— Младићи и девојке! . . . Видите како лепо играју! . . . А они са кучићима, то су моја деца! . . .

Очекивала сам да ће жена свакако нешто рећи о мојој деци, а она је, међутим, приметила да ми је хаљина поцепана, и скоро је узвикнула: „А вама се десила нека велика незгода? . . .”

Цело њено друштво загледало се у мене, а ја, пошто нисам могла да прикупим све крајеве поцепане хаљине и прикријем голу бутину, збуњено сам одговорила: „Није ништа . . . То није ништа . . .”

— Да нисте случајно наишли на неко трње? — заинтересовао се љубазно један мушкарац.

Хтела сам да објасним да нисам наишла на трње, али је цело друштво прснуло у смех и пошло према средини пропланка. Ишли су раштркано, тако да од њих нисам више видела ни своју децу ни играче. Уз то су тако бучно разговарали, па више нисам чула ни музику.

Загледала сам се у своју хаљину и помислила да је заиста непристојно што се пред децом и страним светом показујем тако поцепана. А тада сам се сетила да у ташни имам иглу и конца. Одмах сам устала и зашла у шуму. Из вадила сам иглу и конац, и брзо састављала поцепане крајеве. Када сам била готова, видела сам да ми се хаљина на једној страни знатно скратила. Но, на то нисам обраћала пажњу. Важно је било да не изгледам непристојно, па сам пожурила натраг на пропланак. Али, на пропланку више никога није било. Помислила сам да су девојке и младићи пошли негде певајући, а моја деца их прате, пошто воле да их слушају. Одлучила сам да се још мало одморим на пропланку, и затим и сама пођем за њима. Хтела сам да седнем на исто место где сам седела са својом децом, али сада нисам могла да га пронађем. Пошла сам према средини пропланка, где су седели младићи и девојке. Међутим, тамо је било препуно љуски од краставаца и јаја, згњеченог парадајза, празних конзерви, чаша од картона са изваљеним данком и других отпадака. Досетила сам се одмах да су девојке и младићи отишли раније, а друштво које је поред мене ручало заузело њихово место да би уживало. Било ми је непријатно да седим на том запрљаном месту, па сам се упутила према главној стази која је водила ка излазу из шуме.

* * *

Изашле смо из парка и поздравиле се. Моја другарица и жена пошле су истим аутобусом на једну страну, а ја пешке на другу. Упутила сам се према старом аеродрому, који већ неколико година, од како је изграђен нови, служи за вежбе младим једриличарима. А сваке недеље, предвече, на њему се одржавају и дивне приредбе за широке масе. Ја много волим те приредбе, и ретко их пропуштам. Пошла сам и сада на приредбу да се мало разонодим и покушам да заборавим несрећну жену. Међутим, када сам стигла до фудбалског стадиона, упутила сам се благајни кроз море већ паркираних аутомобила, мада сам била сигурна да су улазнице свакако давно распродате. Љутила сам се на себе што се раније нисам побринула за улазницу, и што из чисте немарности не посећујем ове најомиљеније приредбе нашег времена.

Али — о, каква шанса! . . . Пред затвореном благајном стајала су два младића. Ја сам се једва извукла из гужве аутомобила, а они су ме већ упитали да не тражим можда улазницу.

— Да ли сам заиста тако срећна! — ускликнула сам ја.

— Наш друг је изненада отпутовао . . .

Били су то заиста дивни младићи. Понудила сам им банкноту више него што кошта улазница, молила да се пре утакмице освеже сладоледом или воћним соком, а они су и једно и друго скромно одбили.

Када смо заузели своја места на препуном стадиону, сунце, које је ускоро требало да почне силазити, гасило је своје највеће ватре, и на овом простору деловало сада изванредно окрепљујуће и ведро. Фудбалски терен испред нас, исцртан белим правоугаоницима, био је најлепша слика коју сам икада видела. А радосно ишчекивање онога што је ускоро требало да се одигра преда мном, стопило ме је са више десетина хиљада присутних на стадиону, па сам се осећала као део огромног, снажног, раздраганог скупа. Нисам могла да савладам узбуђење, па сам рекла младићима који су ми продали улазницу и седели поред мене: „Децо моја, хвала вам на улазници за ово место где сунце рађа снагу и радост! . . . Хвала што ћу заједно са овим хиљадама овде уживати у највећој сласти наше епохе! . . . Хвала вам! . . .”

Младићи су седели скромно и смерно, и једва приметно ме посматрали испод ока. Пошто ништа нису одговорили, нисам била сигурна да су од жагора присутних чули моју захвалницу, па сам додала мало гласније: „Хвала вам, синови моји! . . .”

— Ви сте сигурно данас први пут на утакмици — рекао је тада један младић.

— Ох, не! . . . Зар можете и замислити да сам лишена страсти да посматрам игру фудбалера који једним ударцем ноге усхићују становнике наше планете, или их бацају на дно очајања! . . . Где човек нашег века да налази снагу за свој рад ако не у фудбалу! . . . Само, глупим случајем нисам себи обезбедила на време улазницу за данас. И да вас нисам срела, не знам шта бих сутра када сви у уреду почну оцењивати духовитост удараца и пенала са данашње утакмице. Остала бих по страни тих страсних, бескрајних дискусија. А бити по страни, то је врло страшно! Зато ја увек са највећом пажњом студирам све фотографије са фудбалских утакмица. Баш пре неки дан видела сам једну веома узбудљиву. Тројица фудбалера потрчала су за лоптом заједно. Први се преметнуо и пао колико је дуг и широк. Други је стигао лопту, и скочио тако високо да му је колено једне ноге испод браде, а стопало друге изнад главе. Али,

скочио је више него што треба! Лопта је остала испод њега. И трећи је стигао лопту, и чучнуо да је поткачи главом. Но, промашио је и он! Чучнуо је више него што треба . . .

Младићи су веома пажљиво пратили моје излагање, па сам имала намеру да им препричам још неку фотографију, али ме је прекинула музика. Заузета разговором са младићима, нисам видела да су тимови већ изашли на игралиште, и сада је свирана химна иностраног тима. Сви смо, наравно, устали. Када су засвирали нашу химну, ја сам пустила на волју своме расположењу које је непрестано расло, и запевала. Сви до којих је допирало моје певање окренули су се и посматрали ме, а ја сам, пошто ми је алт на отвореном простору добио пријатну боју, певала све гласније.

Најзад, отпочело је и оно што сам толико очекивала. Један фудбалер је из све снаге тресnуо лопту о земљу, и око ње је настало силно комешање. Играчи и једног и другог тима задржали су се дуго око лопте, тако да ми је било тешко да у сваком тренутку разликујем наше од гостију. Сметало ми је и то што су били слично обучени: наши су имали плаве гаћице и црвене мајице, а гости црвене гаћице и плаве мајице. Покушала сам да се помогнем тиме што сам шаптала у себи „наше су мајице, њихове гаћице", али сам брзо увидела да ми то што говорим не помаже, па сам још више напрегла пажњу да схватим шта се дешава на игралишту. А један од играча је баш тада тако силно поткачио лопту, да је полетела у висину педесетак, а можда и сто метара. Играчи су искретали вратове и пратили је погледом. Лопта се најзад престала пењати. Поиграваla је мало у месту на висини, и затим полетела према десној капији. У истом тренутку појурили су према десној капији и сви играчи. Наравно, лопту нису смели испуштати из вида, па су трчали подигнутих глава, и ништа испред себе нису видели. Тако су натрчавали, и с леђа обарали један другога. Десна половина игралишта била је убрзо препуна прегажених играча, који су лежали потрбушке и главама припријеним уз тле, као да су ослушкивали да ли се нешто у утроби земље миче. Али, тако су најзад оних неколико необорених играча имали чист простор испред себе, и могли су несметано да трче. А трчали су заиста дивно! Једва сам стизала да видим како земљу дотичу врховима прстију. А када се лопта приближила капији, и голман је устао са земље. Протегао се у висину и ширину, узео залет, и раширених руку полетео лопти у сусрет. Но, лопта му је прошишала поред уха, и заиграла у мрежи иза њега. Пошто је узео силан замах, голман није могао одмах да се заустави, него се неколико пута претурио по земљи преко главе. Тек после тога се усправио на ноге, и у празним рукама пажљиво тражио лопту. Од силног судара са ваздухом није

одмах приметио да је лопта прошла поред њега и пала у мрежу.

Све ово што се одигравало пред мојим очима и даље ме је испуњавало радошћу и неодољивом жељом за акцијом, тако да више нисам могла да седим мирно на месту. У тренутку када је лопта затресла мрежу, ја сам устала, руке подигла у вис, и викала из свег гласа: „Браво! . . . Браво, другови! . . .” Престала сам викати тек када ми је понестало гласа, и тада сам приметила да је утакмица и остале гледаоце испунила динамиком. Сви су стајали и звиждали. Скромни младићи, који су ми продали улазницу, звиждали су ставивши по два прста у уста. Био је то толико оштар звиждук, да сам морала уши заштитити рукама да ми не прсну бубне опне. А како ми се учинило да они имају намеру да тако дуго звижде, дозволила сам себи да им као старија скренем пажњу да звижде мало тише. Но, они ме нису чули, па сам ухватила за подлактицу онога што је стајао поред мене да га мало продрмам. То је, међутим, било потпуно безуспешно, пошто је стајао као укопан. Срећа да је тада лопта поново полетела у висину, па су младићи извадили прсте из уста. А играчи су се скупили у гомилу испод лопте, и сви заједно су скакали у висину да је дочекају на главу. И то су чинили изванредно лепо. Руке су држали уз тело, ноге спојене, и из места скакали тако високо као да их невидљива сила потискује одоздо. Али, ту њихову игру покварио је судија, који је с пиштаљком у зубима утрчао у игралиште. Од самог почетка утакмице, судија се чудно понашао. Као зрео и већ у годинама човек, није уопште умео да се смири на једном месту и лепо посматра утакмицу, него се непрестано продуцирао трчећи са звиждаљком у зубима с једног краја игралишта на други. А сада је, ево, утрчао у игралиште и, не испуштајући пиштаљку из зуба, растурао играче. Но, некоклио играча у плавим мајицама и црвеним гаћицама није хтело да се помакне с места, него су му нешто говорили, и то сигурно врло строго, пошто су му испод носа махали стегнутим песницама. Ја нисам волела грубо понашање, али сам ипак морала да признам да су играчи у праву. Јер, шта је судији било потребно да утрчава у игралиште и квари тако лепу игру! Бар да сам знала чиме је то правдао. Али, није било никога кога бих могла питати. Младићи поред мене поново су ставили по два прста у уста и паклено звиждали. И сва остала публика је врло ангажовано пратила инцидент. Неки су такође звиждали, неки очајнички викали, неки се превијали од смеха, грлили и љубили, неки су косе чупали и у прса бусали, а неки цепали кошуље и капуте. То је још више појачавало моју радозналост, тако да сам била спремна да учиним све само да сазнам шта се у ствари

дешава. Занимало ме је исто тако и ко су храбри играчи, који нису узмакли пред судијом. Наши или гости? Од силног узбуђења нисам могла да се сетим да ли су наши у плавим или црвеним мајицама. И тако је време пролазило, а ситуација на игралишту је остајала тако рећи непромењена. Судија, додуше, није више звиждао, него је пиштаљку држао у руци и њоме страшно размахивао испред себе, али се играчи, са којима се посвађао, нису повлачили. И даље су му стегнуте песнице пружали под нос. Наравно, ни остали играчи нису од њих могли играти. Стајали су које-где по игралишту и чешкали се по глави, пљуцкали око себе, или, нестрпљиви да поново заиграју, копкали су земљу врхом шипела. Неки из гледалишта, који су свакако као и ја желели да сазнају шта се дешава, почели су да силазе са трибина на игралиште. И ја сам одмах устала и пошла. Када сам успела да сиђем, око завађених се већ окупила читава гомила. Сви су говорили у исти глас, тако да се ништа није могло разумети. Ја сам ишла наоколо, и све редом вукла за рукав да замолим да ми објасне шта се дешава. Но, нико се чак није ни окренуо да ме упита шта хоћу. Најзад су се двојица средовечних људи издвојили из гомиле и продужили да међусобно објашњавају случај. Ја сам се обрадовала. Стала сам поред њих да сачекам да заврше расправу, и затим их запитам шта се десило. Но, они уместо да заврше разговор, ухватили су се за рамена и почели ломити један другога. Онај што је био јачи, окренуо је другога себи леђима и страшно га ритнуо ногом. Ударени је потрчао преко игралишта тетурајући се, али га је онај други стизао, и све једнако ритао ногом. У првом тренутку била сам тако изненађена њиховим понашањем, да сам као скамењена стајала на месту. А када сам се сетила да треба да потрчим за њима и зауставим гониоца, већ су пошли да их раставе они што су били окупљени око судије и неколико играча што нису пред судијом узмакли. Сада су се сви окупили око ове двојице. Нешто мало су стајали око њих и разговарали, а затим су се по двоје хватали за рамена и ломили један другога. Јачи су слабије окретали себи леђима и ритали их. Слабији, јадници, трчали су напред, а јачи су их све даље гонили ударцима. Тако се сада цела група вукла по игралишту час тамо час овамо, а ја сам стајала и посматрала их. Група се наједном окренула и пошла према мени, а ја сам се почела повлачити. Група је била све ближе, па сам се и ја брже повлачила. Нисам смела да се окрећем, него сам ишла унатрашке. Група ми се нагло приближавала, па сам потрчала, тако унатрашке, што сам брже могла. А када ми се најзад учинило да ћу успети да умакнем гомили, нагазила сам на неку неравнину, и теменом лупила у неку тврду препреку. Кроз главу ми је севнуло да сам

сигурно стигла до ограде, а ње је иза мене нестало, и неко ме је снажно гурнуо напред. Тетурала сам се прво неколико корака, и затим сам успела да се дочекам на руке и колена. Али, како сам била срећна! Гомила је баш тада променила правац, и сада ишла ка супротној страни игралишта. Посматрала сам мало како се гомила удаљава, и затим сам устала и окренула се да видим на шта сам наишла. Недалеко од мене стајао је један играч и опипавао браду. Схватила сам одмах да сам натрчала на њега. Било ми је жао што сам га нехотице ударила, па сам рекла: „О, дете моје, како ми је жао! . . . О, када би могао да схватиш да заиста нисам хтела! . . . О, како да се деси да баш ту станеш!. . . .”

— Ја стојим на свом месту, али не знам ког врага ти овде тражиш! — одговорио је играч и даље масирајући браду.

Док сам била у разговору са играчем, гомила је поново пошла према мени. Када се мало приближила, видела сам да се више не ударају само остраг, него да су неки и лицима окренути један другоме, па се пљују, чупају и шамарају. Много сам желела да кажем још коју реч извињења младом играчу да би схватио да сам га заиста случајно повредила, али више нисам смела да чекам. Окренула сам се и потрчала према излазу са стадиона. Утакмица је, мислила сам, и онако прекинута, па је боље да изађем са стадиона пре него што и остала публика навали на излаз.

***

Чим сам ушла у кућу, отворила сам сандуче за пошту. Било је празно. Растужила сам се што ми нико није оставио никакву поруку, и што ми ни поштом није ништа стигло. Но, одмах сам упутила себи прекор. У ове спарне дане викенд није потребан само мени, него свима, а пошта недељом доставља само изузетно хитне ствари.

У својој соби подигла сам ролетне, и осетила јак мирис спрженог лишћа мушкатлова у прозору. Узела сам плехани бокал и пунила га водом да залијем цвеће, и затим одмах легнем. Хтела сам да сутрадан устанем врло рано и још пре посла свратим код Наде, пошто ми је било много жао што вечерас нисам видела ни њу, нити икога од њене породице. Но, телефон је зазвонио, па сам оставила бокал и брзо подигла слушалицу.

— Знаш ли да је прошле ноћи умрла Нада? — питала је моја другарица.

— О, а ја сам баш овог тренутка стигла од ње. Али, нисам видела ни њу, нити икога од њених. Све до мало пре сам их чекала, и нико се није вратио . . .

Уместо одговора, моја другарица је плакала. Мени је било жао, па сам рекла: „О, молим те, немој тако плакати! . . . Зашто ми не верујеш да ће још све бити добро! . . . Молим те . . .”

Звоно са улазних врата у кућу је зазвонило, па сам ућутала. Чула сам још једном три кратка, оштра звука.

— Извини, морам прекинути везу само за тренутак. Поштар ми звони са улице. У ово доба, и то у недељу! Значи да се ради о изванредно важној вести! И сигурно пријатној! . . . Ето, видиш да не говорим напразно. Јавићу се поново . . .

Поштар је стајао на улазним вратима са телеграмом у једној и оловком у другој руци. Посматрао је кроз стакло на вратима како претурам по свежњу кључева, и смешкао се. То ме је обрадовало, пошто је потврђивало моје очекивање да ми доноси добру вест. Јер, ја сам одавно била убеђена да поштари осећају да ли носе добре или лоше вести, и да од тога зависи и њихово расположење.

— Овога пута — отпочео је поштар када сам најзад отворила — нисам погрешио. Видео сам осветљење у вашим прозорима, па сам се усудио да вас нешто замолим, мада је овако касно. Да ли бисте хтели да примите телеграм за своје комшије? Од јутрос их тражим. Негде су врло рано отишли и још се нису вратили . . .

Ја сам промуцала нешто неразумљиво, а поштар је додао: „Ово је пети пут како долазим . . .”

— Ох, па наравно! . . .

— Баш сте љубазни! . . . Велика вам хвала! . . .

— Али, то је таква ситница . . .

Док сам потписивала признаницу, поштар је рекао: „И молим вас да им честитате у моје име . . . Добили су прву награду на конкурсу „Играчке будућности” . . .

— О! . . .

— . . . и да им изразите моје поштовање! . . .

Хтела сам да кажем поштару да је он врло пажљив, али ме је вест о успеху комшија толико обрадовала, да нисам могла да изговорим ни једну реч, него само неке чудне грлене гласове. Поштар се збунио и тихо рекао: „Хвала још једном . . . И лаку ноћ . . .”

Но, ја сам се тада већ савладала, и мирно одговорила: „Хвала вама на добрим вестима и жељама . . .”

Седела сам извесно време за столом у својој соби и размишљала како да поступим да ми случајно не промакне када комшије стигну кући. Бринула сам се утолико више што сам знала да ће у кућу ући врло обазриво, пошто је већ касно. А тада сам се сетила да ће најбоље бити да их не чекам, него да им телеграм протурим у стан испод врата. Пошла сам одмах да то и учиним, али сам се вратила, узела

оловку, и на омоту телеграма написала „Најсрдачније честитке од поштара и мене . . .” Не испуштајући оловку из руке, посматрала сам мало како изгледа оно што сам написала, па сам још додала! „Сада ће вас људи поштовати и волети, и ви ћете бити срећни! . . . О, како је то лепо! . . .”

Пажљиво сам протурила телеграм испод врата суседовог стана, и вратила се у своју собу. Али, нисам палила осветљење. Села сам на прву столицу на коју сам наишла, и покушала да замислим како ће се суседи радовати кад прочитају телеграм. Била сам окренута прозору, и при мекој, млечној месечини почела распознавати крупне цвастове мушкатлова и сваки лист понаособ. Погледала сам затим по соби, и видела да се и у њој при месечни све јасно распознаје. У десном углу, на широкој постељи, спавала су моја деца, тихим дубоким сном. На простирци, поред постеље, били су опружени кучићи. Пришла сам ближе, и видела да им се прса равномерно надимају. По томе сам знала да и они спавају, пошто им дисање нисам чула. Приближила сам се још више постељи, и наднела изнад своје деце. Спавала су са осмејком на лицу. Радовала сам се због тога и питала се да ли сањају шуму и младе певаче, или можда виде како падобранци, као огромни бели цветови, лебде изнад зеленог стадиона. Да им не бих реметила сан, у мраку сам се спремила за спавање. Легла сам и лице окренула прозору. Лаки ноћни поветарац уносио је у собу дивљи мирис мушкатлова, и успављивао ме. А када ме је сан већ скоро савладао, учинило ми се да чујем хармонику. Подигла сам главу, и ослушкивала. Хармоника се заиста приближавала. Одмах сам устала, отрчала до прозора, и попела се на столицу. Мајка је стајала приљубљена уз сам оквир прозора. Ја сам се нагнула преко мушкатлова и при месечини видела да се иза угла појавио један човек. Одмах сам га познала, и раздрагано узвикнула: „Мајко, долази отац! . . . Врло га лепо видим! . . . Има дивну кошуљу на себи! . . .” Мајка ми је пружила руку, а ја сам је прихватила и сишла са столице. Стала сам поред мајке, али сам јој руку и даље чврсто држала. И док се хармоника приближавала, осећала сам по откуцајима њеног била да је и она врло узбуђена. А тада се хармоникаш већ нашао пред прозором. Са њиме је био и онај момак кога сам јутрос видела како је журио некоме на венчање. Хармоникаш је застао и растегао хармонику, а момак је запевао: „Ох, драга, кренућемо далеко . . . тамо где ноћи не тамне . . .” А затим су одмах пошли даље. Свилене траке са шешира момка задржале су се још тренутак изнад мушкатлова у прозору, и блеснуле јарким сјајем.

Мајка се нагнула кроз порозор и гледала за хармоникашем и момком све док се песма није сасвим изгубила. А затим је села на столицу поред прозора и наставила да ради.

Ја сам се вратила у постељу, легла постранце и посматрала матер. Седела је оборених рамена, главу је наднела ниско изнад самог веза, и врло брзо и вешто провлачила конац. Угашена петролејка стајала је на крају стола, а мајка је везла при месечини. Бутала је и била врло нерасположена. Ја сам таман хтела да јој кажем да не треба да буде тужна, пошто ће се отац сигурно још ноћас вратити, а из комшилука су се проломили узвици одушевљења. Одмах сам се сетила да су комшије стигле кући и прочитале телеграм. Нисам се преварила, пошто су се ускоро јасно чули откуцаји чаша и здравице: „За нашу уметност! . . . За даље успехе! . . . За играчке будућности! . . .” И мајка је спустила вез у крило и пажљиво слушала веселье комшија. И онда је наједном заплакала. Јецала је тихо, и сузе брисала крајем мараме. Ја сам се врло збунила. Никада нисам видела матер да плаче, и мислила сам да мајке уопште не плачу, него само деца. А затим сам видела да сасвим другчије изгледа када мајке плачу. И мада је мајка и даље врло тихо јецала, тако да сам је једва чула од бучног веселья комшија, то је изгледало страшно. Толико страшно, да сам сва дрхтала. Хтела сам да пробудим сестру, која је спавала поред мене, да се посаветујемо шта треба да радимо када мајка плаче. Али, одустала сам, пошто сам знала да би њој, пробуђеној из првог сна, материн плач изгледао још страшнији. А тада сам се сетила да треба да кажем мајци нешто утешно. Брзо сам јој пришла, руку јој спустила на раме, и рекла: „О, не плачи мајко! Они би нас свакако позвали на веселье, али у нашим прозорима не виде светлост, па мисле да већ спавамо! . . .” Док сам ја тешила мајку, крупна дебела девојка, за коју је мајка везла, привукла се нечујно прозору, и кроз мушкатлове почела завиривати у собу. Мајка је одмах устала и отишла у кухињу. А дебела девојка се издигла на прсте, и оштри поглед својих ситних очију забадала по целој соби. Пијано веселье награђених комшија бивало је све бучније. Лепо се чуло како пршти стакло чаша које разбијају о под и зидове. Дебелој девојци је то било смешно, па се почела кикотати. И то врло непријатно. Рамена су јој се тресла, а надувани образи подрхтавали. У комшијском стану неко је пожелео добро здравље и стрпљење неуспелима на конкурсу, а девојка се закикотала још јаче и тешким прсима наслонила на мушкатлове, тако да су им се цветови и гране ломили пуцкетајући. Врло ме је нервирало понашање девојке, но ипак ми је било непријатно да јој то кажем. Седела сам и стрпљиво чекала да се удаљи и остави ме на миру. Но, пошто она није одлазила, ја сам устала, и почела ногом сатеривати у један угао собе њене огромне, ружне гаћице, којима смо се ми деца играли. Узела сам, на крају, са столице и оне које је мати до мало пре везла, и

бацила их у угао на врх гомиле. Отресла сам затим руке ударајући длаком о длан, и погледала девојку. Она се престала смејати, али само за тренутак. Свакако је само сакупљала нову снагу, пошто се одмах закикотала још јаче. Но, то ме је потпуно извело из стрпљења, па сам страшно викнула: „Зар не схватате да сте овде непожељни! . . . Одмах се удаљите! Ми ништа немамо са вама! . . . И престаните једном да се смејете деци! . . .” Девојку су моје речи толико изненадиле, да није стигла ни уста да склопи од смеха. Оборила је главу са укоченим осмехом развученим преко великих, надувених образа, и одмах потрчала од прозора. Моју вику чуле су и комшије, па су се и они утишали. Тренутак два ослушкивала сам напрегнуто, и чула како се девојка брзо удаљава, а исто тако и како гости, који су били код награђених комшија на весељу, напуштају њихов стан идући на прстима. А затим је око мене завладала потпуна тишина. Када сам се мало у миру одморила, сетила сам се да треба да телефонирам другарици. Устала сам и упалила осветљење. После дугог седења у мраку, соба ми је сада изгледала неподношљиво светла и велика. Празна постеља у углу, сто, столица и комода учинили су ми се безнадежно изгубљени у огромној белој празнини.

Прошетала сам неколико пута по соби, а затим сам подигла слушалицу телефона, и рекла својој другарици: „Мало пре сам се вратила од Наде, али је нисам нашла код куће. Чекала сам је све док ми нису рекли да се више неће ни вратити! . . . Ни она, ни муж, ни деца! . . . Кроз кућу јој сада тумарају неки непознати, туђи људи! . . . Поломили су јој све цвеће у прозору! . . .”

Нисам чекала да ми другарица одговори, него сам одмах спустила слушалицу. Узела сам једну столичицу и изашла на терасу. Тамо сам размакла саксије са цвећем, спустила столичицу, и села. Са дна улице, са асфалта, из барица око аутомобила, подизао се мирис влаге помешан са бензином, а са зграда преко пута зјапили су отворени прозори без осветљења као ниске испражњених очију. Сагнула сам се да помиришем цвет у саксији, али се он, спржен дневном жегом, претворио у прах када сам га дотакла. Спустила сам тада главу у крило и почела јецати. Мада сам плакала врло тихо, знала сам да могу некога пробудити, пошто су прозори на суседним зградама отворени, а пуста улица одјекује. Но, и поред тога нисам учинила ни најмањи напор да престанем плакати. Плакала сам врло дуго, све док се у улици није појавио један човек. Тада сам устала, и нагнула се преко терасе да видим ко то долази. Средином пута ишао је наш млади сусед, онај што је јутрос отишао на викенд пешке, у сивим панталонама и црвеној спортској кошуљи. Као и јутрос, гитару је и сада носио

преко рамена. Стигао је до кућe у којој је становао, али није ушао унутра, него је сео на степеник испред врата. Свакако је имао намеру да се ту мало одмори и освежи после пешачења, јер је плочник пред улазом у кућу био добро поливен. Но, само што је младић сео, иза угла се појавила девојка у белој мајици без рукава и тамној сукњи. Кретала се бешумно, и када је стигла до суседне куће, села је на степеник поред младића. Мало су седели једно поред другог ћутећи, а затим је младић дотакао струне на гитари, а девојка је тихо запевала: „Једнога дана у јулу . . . са плавим шеширом од неба . . .".

Ја сам се одвојила од ограде терасе, и скупила се на столичици. Девојка је и даље тихо певала: „. . . Кренућемо, драги, далеко . . . тамо где ноћи не тамне . . ."

Речи песме падале су ми на рамена и обарале их све ниже.

Богданка Малешев

МАТОШ У БЕОГРАДУ

Стигавши у слободни Београд, Густл се није науживао жуђене слободе од првог часа. И тамо је постојала полиција. Одмах са савске станице упутише га у Управу вароши јер није имао никаквих доказа тко је и шта је, а ни да је војни бјегунац. Управник Касидолац га љубазно саслуша и упути да га по прописима мора неколико дана задржати у полицији да га не би из Аустро-Угарске затражили као криминалца. Тако је постао бесплатни гост и београдске полиције. Нашао се у угледном друштву. У дворишту се сусрете с учесницима тзв. Чебинчеве афере. Та је афера послужила краљу Александру Обреновићу да у мају те године укине демократски радикалски устав из 1888. и врати либерални из 1869. Михајло Чебинац, индустријалац из Краљева, био је оптужен да је на челу антидинастичке завјере, а то је на суду и признавао теретећи као саучеснике радикалске вође и неке интелектуалце кораћорђевићевце. Ухапшени су радикалски вође Ранко Тајсић, Аца Станојевић, Јован Жујовић, судија Новаковић и др., и касније осуђени на 1—3 године тамнице, али су послије шест мјесеци амнестирани од нове напредњачке владе. Густл се касније — сурађујући у радикалским листовима — хвалио тим својим изненадним високим затворским друштвом, али му је тада морало синути да полицијска држава није само Аустрија.

Након неколико дана нашао се на београдској калдрми, сам без новаца. Ујак Фердинанд Шамс — на кога је рачунао — био је управо умировљен и преселио у Беч. Густл тражи посла, најприје као конобар, али кафеције га не примају јер послије свих тих потуцања, гладовања и затвора изгледа сувише биједно и отрцано. Мучно је расположење завладало њиме. Ипак му се срећа насмијеши. У трамвају сретне свог пријатеља Стјепана Брозовића, онога што је из исте кутјевске пастухарске чете побјегао у Србију годину дана раније и за чијим је примјером и кренуо. Сад је Брозовић био мајдански писар и управо стигао с Вршке Чуке, на бугарској граници. Одушевљавао је и Густла за посао у рударству на југу које се силно развија. Дао му је прво уточиште у Београду, у својој соби. Густл није у Београду постао рудар као ни келнер, него челист, новинар и литерат.

„Није богзна што — шалио се —, али није горе од келнера или од аустријског официра."

Али челист, новинар и литерат није постао ни брзо ни лако. Ковао је с Брозовићем разне планове — у рудник, у војску — али је за све требало чекати више мјесеци, а већ октобар, зима на прагу. Не може бити вјечитић Брозовићев гост. Савјетују му да настави гимназију у Београду па то покушава, пише кући и моли школске свједоџбе. Моли и да га отац препоручи глумцу Андрији Фијану, тада прваку позоришта у Београду. Рачунајући да је отац то већ учинио, оде у посјету Фијану. Молио га је да интервенира код директора гимназије, којему се није усудио признати све што се с њим збивало од 1892. Свједоџбе је примио, посла нема па пише дуго писмо брату Леону од 8 великих страна, без датума („Сриједа. Незнам датума"), у којем описује своје прве „студије" и утиске о Београду и још више о Београђанима, који су га у почетку веома разочарали:*

„... Службе још нисам нашао. За ‚пездинтера' нисам, несталне српске државне службе не могу да добијем, јер још нисам држављанин, јер нисам влах и немам протекције. У војну би ме академију примили, али школ. година почиње тек у мају. За 3 сам године овинцир. Ако ступим у тако звану ‚подчастничку школу', гдје такођер морам дуље чекати, постанем частник тек иза 6 година! Код једног француског подузетничког друштва имам већ мјесто у руднику Чуки (на југу, на бугарској граници), добивам мјесто или као вјежбеник, или као управитељ жељ. станице, постанем ‚pensionsfähig', — али могу ступити тек у новој години, јер је друштво ступило у договор са Србијом и Грчком, а посао почиње тек у 1895. год. Тамо је био и Брозовић мој шармантни пријатељ, који се тамо и заручио и који каже, да би се taj malheur могао догодити тамо и Твоме миломе брату — хе, хе, хе! — Шта дакле да почнем? Да одем у Бугарску и тамо постанем језуита? Лане хусар, љетос—фратар?! Или да пређем у свето православље пустивши косу и браду, да се у њој легу змије и гуштери, т. ј. буве и ‚вашке'? Сви ми савјетују да се упишем у 7. р. гим. На тај се начин не би само најлагље протуко, него би ме и много раље примили у в. академију с добром свједоџбом I. семестра. А да ме (за сваки случај) ондје не приму, могу као свршени српски гимназијалац добити службу, стипендију и т. д. А њихове школе су прави мачји кашаљ: мени су се дивили неки дан ђаци вел. школе, када сам их стао мотати! И г. Фијан код кога бијах јуче, и који још није добио од тате

---

* Ово Матошево писмо као и остала његова кореспонденција, биљежници, рукописи, документи, библиотека, фотоматеријал и др. налазе се у Институту за књижевност ЈАЗУ и у даљим се цитатима неће спомињати да се налазе у ИК ЈАЗУ.

писмо, савјетује ми то исто. Ја сам и отишао директору вел. школске гимназије (ту их има 3), а тај ме је тражио документе за вријеме од 1892. г. ‚Приправљао сам се за матуру' — рекох му. ‚Добавите цертификат вашег Градског поглаварства, да сте били онда у Загребу и поднесите ми молбу.' Учини ми дакле, драги Лео, и ту услугу. Можда ће ми г. Фијан, коме се морам опет сутра пријавити, помоћи код тог директора и рећи му, што је у ствари. Али ти ми само пошаљи ту свједоџбу од загреб. полиције, да сам био тамо до лањске јесени и добро се понашао. Из 7. разреда могу увијек иступити, па добијем иступну свједоџбу српског, а не туђег завода, која би ми свагдје вриједила, а не ове аустријске.

„Иначе сам здрав — и — и то — је све. Али, хвала Богу! Шта би било да сам болестан? Здравље је нешто врло лијепо, само да нема грозног пратиоца: грозан, страшан апетит! Знаш Лео — ми два и — и гростата!

„Сада ми није чудо, што постоји између Српштине и Хрватства тако грозан конфликат, сада када сам се заиста увјерио, да нас са Србима веже само — језик. — И карактером се Хрват и Србин врло разликују. Прави је Хрват — ја то говорим о ужој Хрватској — онај исти, који је био пред 1000 година. Јунаштво наше очувало нас је од утицаја туђих раса и елемената, ми бијасмо вазда своји на своме, дочим је Србин до недавна чамио под Турчином, борећи се за опстанак не само с њиме, него и са Румуњем, Бугарином и са домаћим лихварима (Цинцарима и Грцима). Није чудо, те су ти туђи елементи мијешајући се са Србадијом оставили у њој силних трагова и промијенили првобитни карактер тог народа. Још дан данас ти о томе могу свједочити не само многа њихова имена (н. пр. Атанасијевић), Хаџи (Поповић), Бирић (Кир ---), Милекић (Милека) и т. д., него и тип њихова лица: жути, источногрчки teint и коса црна и т. д. По унутрашњости, у планинама, камо турски зулум није допирао, налазиш сељаке сасвим сличне нашим Загорцима (кестењаста или плава коса, крупно лице) не само тјелесно, него и душевно. Нема ту оне подмуклости и превејаности, коју је улио у српски карактер страх турски и превртљивост грчко-румуњска. У Загребу је била нечувена појава једног Шлинтнера, али у Србији, брате мој, шурују први људи у земљи с хајдуцима, а жандари и ‚потајници' су њихови јатаци! Сваки дан доносе новине таке вијести! Данас је особито интересно мотрити српски живот, када су силом дошли на владу напредњаци, а либерали (Рибарац) и Пашић (радикали) макиавелски шурују са сваким ђаволом, само да дођу сами на власт, т. ј. до паре, јер власт је новац! Тако није чудо, да чиновништво које по

свом карактеру није нигдје пожртвовно, грозно роби и краде, јер мисли: е, кад дође друга партија на владу, бацит ће нас на калдрму. На главној сам полицији видио у апсу најугледније људе, који су--- сваки гори од Шлинтнера! Вјеруј ми да је задњи наш мужек кавалир према тим људима! Да ти буде ствар још јаснија, рећи ћу ти, да у Биограду нема ‚Trinkgelda' и да ту нема ни из далека тако дивних приватних кућа, као у Загребу јер Влајо сједи на дукатима као кокош на младима. Ристић је први политичар српски, — а како је по карактеру далеко од наших звијезда претходница: Старчевића и Штросмајера!

„Београд је српски Париз, огледало духа и напретка српског. Положајем иза Стамбола и Котора други град на Балкану. Тврђава, Сингидунум, Alba Bulgarica, Белоградум, Белеграда, Бател-Бехад (кућа вјерских ратова) лежи баш на брду, што се пружа до ушћа Саве у Дунав. Око тврђаве ниже се у дугољастом полукругу од Саве до Дунава варош. — Када сам пливајући Дунавом [!] жељно мотрио ту бијелу варош и непомично блудио погледом од зелене Авалине ћубе до византског торња на конаку, највише ми је импоновао запад београдски: стара, сива тврђава, под којом се прославио Сибињанин Јанко и Иван Капистранин; о чијој старини прича римски бунар, Кара-Мустафин гроб и Небојша кула, у којој је тамновао за српску слободу Јеврем Обреновић. Тек што стигох у Б., нађох се на највишем зиду горњег дијела (има горњи и доњи дио) тврђаве. Боже, која дивота! Подамном љуби наша Сава зелена Дунај модри (боље: мастни), у стобојном траку. Над дунајским се брежуљком просуле бијеле куће земунске — за мене вјечни мементо! — а дивна равница сријемска и банатска као да се мијеша својом зеленом убавости! Ено, у даљини као да титра Фрушка Гора, као да поздравља мрки Топчидер и оне модре брдине, што се тискају све до Београда, бијелог Ђердана око тврђаве, те средовјечне кокете! — Занесох се, а мој је зачарани поглед блудио тамо за оне облаке, тамо на запад, онамо гдје ми оста све мило и драго. Сузама се оросише очи!

Домовини из туђине

Дошла јесен! Хладан вјетар дува, — Јад ме бије пустој у туђини . . . Због ом, оче, и ти, мајко, — због ом! — Ваше дијете мучи јад и биједа, — Срце му је болом отровано, — Већ је пукло од големог јада! . . . Због ом, Бранко! Душо! без тебе ми — Смрт је ово грозно гробовање, — А слобода у тој туђој земљи — Тежа ми је, него робовање! . . . — Боже! Кад ће моје жедне груди — Напити се зрака хрватскога?! . . . Дан ће доћи, — ој, пред душом мојом — Си-

ну сабље Звонимира блијесак, . . . Ал до онда — због, мили доме, — Хрватска, ој дивна мајко, због.

[Ова његова друга пјесма је у цјелини објављена у његовим „Пјесмама и епиграмима", 1938.]

„Ајдемо брате у варош из те меланхолијске тврђаве! Пођимо на дивни Калимегдан из те пустоши, међу цвијеће и дрвеће, да се још мало науживамо дивног видика и занесено снивамо на божанском шићир-бајиру (стаза снова, стаза, која води к најљепшем калимегданском видику.) — Камо бациш поглед цвате цвијеће, као да се расцвјетало из крви, што се је циједила са колаца, на којима умираху за крст часни јунаци и ајдуци. — Калимегдан је једино градско шеталиште. Није из далека тако велик и тако красно уређен, као Зрињски трг, али — положајем наткриљује Штросмајерово шеталиште. Лежи тик тврђаве на брду, а са леђа га опколио модерни Биоград.

„Београд је већи од Загреба (75000 ст.), али оно што је Париз према Лондону, Загреб је према Биограду. Од зграда је само Конак дорасао нашим палачама, а нове приватне куће, већином разиземне или једнокатнице, нису ни из далека дорасле ни нашим кућама на Прилазу или у Јурјевској улици. Теразије и улица краљ Милана најмодерније су улице, али нису дорасле ни из далека Илици. Сада истом видим, како је наш Загреб диван са својим дивним Зрињевцем, хисторијским Гричем и аристократским Каптолом, са дивним својим излетима и променадама, којим ни у Бечу пара нема. Топчидер — то ти је једино место београдских излета. Гдје је ту Подсусед, дивни Максимир и чаробни св. Кшавер! О, мени је милији изглед са Цмрока, него тај са Калимегдана! У Загребу ћеш по одијелу тешко разабрати сталиш појединаца, јер је и задњи калфа елегантан, а ту — ти ђаци вел. школе носе опанке и коцкају се са мангубима (израз за ‚факине'). У Загребу се у свакој другој кући свира, а ту нисам ни чуо звук пиана. Кукавни војнички оршестар, цигани и двије капеле, што свирају марше и полке код 2 рештауранa, задовољују умјетнички укус наше браће. Од јавних зграда импонирају: саборна црква, вел. школа и казалиште, али нека се сакрију пред првостолном црквом, универсом (да не спомињем дивну нашу галерију) и новим казалиштем. Кафане, хотели и рештауранти њихови нису (осим 2—3 изнимке) ни из далека дорасли нашим сличним локалима. ‚Виноточја' овдје нема. У кафани једеш, пијеш кафу и вина, или боље не једеш ни не пијеш, јер ту влада тај лијеп обичај, да можеш у кафани у 14 дана само један пута пити кафу (6 кр. [ајцара]). Ако си гладан иди к бурекћији, који пече читав дан колаче са сиром и месом. Признајем, да ми се бурек (тај ‚штрудл') највише осим кафе свиђа у Београду: хра-

нив је, мастан и сластан. Осим таких бурекћија има ти ту још локалчића, гдје једеш доста јефтино. Ту нема тога да се мора као у Загр. уз храну и нешто пити: ту код бурекћија и по бутикама за јело ни нема пића! Ту можеш сасвим слободно купити погачу и грожђа солунскога за наших 15 новч.[ића] и отићи у кафану, па тамо то појести. Ако зовеш ону кавицу (6 новч.) држе те кавалиром, ако дапаче даш ‚тринтелда' држе те — бедаком. Ту је домовина ‚филане паприке' и ‚ћувеђа', смјесе од паприке, патлиџана, пиринча и нешто меса, смјеса, чије руменило збуни твога Гицу и најтера му слину у уста!

„Боже, што ме доведе на склиско поље ‚коште'!

„Једино, чиме Б. наткриљује Загреб, електрични је трамвај и расвјета, па — оним мјестима у којима не само момци, него и ожењени свијет мушки заборавља своје бриге, а оставља част и новац. Једно такво мјестанце (‚Софијанац') наткриљује неизмјерним луксусом не само наше ‚шпуктригле' на ‚инзули' него и све сличне заводе у Бечу и Пешти. Србин није винопија ни весељак, него карташ и женар. (Мислим, драги Лео, да ти као седмошколцу смијем и такве ствари да рекнем, да ти буде слика јаснија.) Игра бијесно домино, ‚фарбулу' и санс. У кафанама се мало пије, али се бијесно карта и коцка, а у вече (сада је по-чела сезона) игра читава кафана томболу. Карте стоје обично 2 гроша (наш сексер), а добитак је 6 до 12 динара.

„Србин је лијенчина, али радо спекулира, Србин није рођен ратар, него трговац. Он карта за добитак, а не за забаву. Стога није чудо да је Биоград, који и онако врви силном мангупчади (факинима), пун коцкара од заната, хуља, који читаву зиму прокубуре с томболом, а љети с картама. Ево како они н.пр. варају код томболе. Састану се њих 2—3, а само један или двојица узму за новац карте, сваки по једну, а онај трећи има у џепу 6—7 карата, чије бројеве има записане на комаду артије, на маншетама и т.д. Банкир виче нумере, а ова 2—3 бришу, да све пуца. Ако је добила табла онога криумчара, он брзо да своју таблу ономе, који је платио, његову таблу метне у џеп, а онај виче ‚доста'! и добије динаре, који се ортачки подијеле. За једнога се н. пр. зна, да вара и да има у џепу карте, али нико га не одаје, јер сваки жели, да се које вечери од њега помогне. Та и сам ‚банкир' даје својим ортацима карте, они вичу томбола и дијеле паре с банкиром!

„Како дакле видиш, кафане су мјеста, гдје можеш Србина не само најбоље студирати, него гдје се и најјефтиније забављаш. У она 2—3 рештаурана (‚код Коларца' и у ‚café Boulevard' свира сваку вече глазба и пјевају бечке и француске couplet-пјевачице) — врло је скупо, — барем за моје

околности. Ни у казалишту нисам још био даље од ходника: скупља су мјеста, него у Бечу!

„Из свега ће ти тога бити јасан мој положај. Полицијску ону свједоџбу, која ми је нужна, пошаљи свакако, а књиге моје и нешто рубља мислим да ми неће мама ускратити. Већ ме је стид пред газдарицом носећи Брозовићево рубље. Премда би ми сада била помоћ најнужнија (зима се примиче и т.д.), то ипак нећу да замолим наше родитеље, јер---

„Али пустимо!

„Како ми живиш, мили брате? Како напредујеш? Јеси ли опет кога нашао, — каки албум, у који ћеш рисати љубавника, који љуби руку? — Мани се, драги Лео, лудорија! Теби већ сазријевају јабуке, — немој да лудујеш као твој Гицо! Био ти ја примјером! Шта ће ми сада и знање и искуство, када ми је биједа завезала руке---? Чувај се, мили брате! Жртвуј барем 2 сата сваки дан твојој срећи и будућности, у коју гледам сада, када си у најгорој доби, с највећим трепетом. Не подај се ниједној идеји са жаром, јер те и то може уништити. Али шта да ти ћеретам? Мисао на родитеље, на мене и на сама себе нека те соколи!

„... Што ради Фиуцек [брат Милан]? Како напредује? Ако напредује, обећајте му, да ће доћи на ферије к мени! ... Гдје је Робичек? ... Густл, нови Влах."

Густл је убрзо боље упознао и заволио тај стари Београд, осјетио дотрајавање његових традиција, турског наслеђа, продирање новога у борби са старим, заволио душу тог старог града. „Никада се не бих — писао је — да и могу, знао потпуно одужити за онај комадић срца, душе и слободе, за оно парче братског пријатељства, што га имах у Београду у кругу честитих људи, најбољих у Србији, који ме братски привинуше на груди без обзира на наше политичке разлике ... Отићи из Загреба у Београд, то је отићи из отацбине у отацбину. Ми и Срби смо као они јагањци, који могу да сисају двије мајке. Остављам и другу мајку. Чудновато ми је, премда баш нијесам ‚умиљато јагње' ... Тек данас видим, колико ми је омилио Београд ... У Београду научих бити Хрват, као Срби што су без разлике сви тврди националисти: тамо сам тек постао прави праваш. Србија је мени дала уточишта, и тамо се навикох на безграничну скоро слободу, на слободне гестове, каквих појединац не смије код нас ни слутити. Као праваш могао сам се користити најширом београдском толеранцијом ... Из београдске читалачке публике не бије истина увијек мирис сабејске краљице и париске продавачице меса — пардон — срца, али из ње иде топлина, док из нашег хрватског читалаштва удара по прсима књижевника зима и лед као из тамнице, леденице, подрума ... Као у Америци,

додирују се екстреми у биоградском друштву. Опанак и лакована ципела су тамо често у шареном и повјерљивом друштву, а ако није симпатичан опапучени опанак, зацијело је још мање поопанчена ципела. У таквим градовима може се наћи фини ‚esprit de conduite' тек у затвореним домовима, као што је Конак, кућа пуковника Константиновића и још неке, гдје нађох најугледнији европски тон. Загребачка углађеност је, нажалост, без народног карактера . . . Поред турског, старог индолентног и лијеног Београда постоји . . . радини, американски, подузетни и до екстрема енергијски Београд, школован на најбољим школама Запада, одрастао у изврсној школи готово неограничене слободе у Србији. Тај ‚свијет' води Србију, руши династије, спрема и карбонарском смјелошћу извршава државне преврате, оснива банке, листове, пише књиге и ствара од Београда чудну варош, у којој се живи нагло, ужива вртоглаво и ради кртички као у каквом Balzacovu Паризу . . . Радини демократски тај свијет има дакле гестове најрадиније Европе, али је сачувао сву чистоћу језика и има у конзервативности чистих народних својих обичаја сву патријархалност и традиционалност старинског живота, села, малог града, сву конзервативност сељачке једне земље и сељачке државе с простотом трговачке и ратарске класе у својој појави . . . Београд има више слободе, мање поезије од Загреба. Трговачки град типа напола оријенталног . . . Чињеница је, да ми са нашим незнатним, у Пешти ‚ошамареним', прикраћеним финанцијама, тргајући себи такорећи од зуба, имамо неке културне институције, којих нема богати, трговачки Београд, пријестолница слободне и богате земље . . . Ми имамо боље казалиште, они — бољу Народну скупштину. Ми имамо боље чиновнике, — они — боље политичаре. Ми имамо одвише, они премало ауторитета. Они имају одвише, ми премало слободе . . .”

Не можемо даље у стопу пратити Густлов боравак у Београду те страшне зиме кад је изгубио Брозовићево гостопримство (јер је овај напустио Београд), али се сачувало једно његово писмо сестри Даници с освртом на ту прву београдску зиму. Писмо је без датума, али је писано на крају те зиме кад се и њему напокон насмијало сунце. Писмом потврђује примитак 20 форинти и нотā — спасили га. Нек не замјери што је тако дуго шутио: марка, папир и коверта стаје 20 пара. „Када ме Дасовићеви бацише из стана, био сам неколико дана без уточишта. Дању сам се задржавао у великошколској библиотеци, а у вече сам одлазио Брабецу [Ђаку, сину пивара Брабеца, индустријалца] на вечеру. Јео сам дакле само 1. пута на дан! Зима ужасна, а ја немам ни рубља ни зимског капута, него дршћем

ų танком огртачų. Ноћио сам ų којој ноћној кафани. Одем тако, сједнем ų који кутић, подупрем рųком главų и спавам! Срећа, те ми је Брабец давао чисте овратнике, те сам могао сųдјеловати на литерарном концертų, гдје сам добио 20 динара. Купим шешир и ųзмем стан за мјесец дана. У овоме стану (Јабланска ųл.) био сам, могų рећи, вазда болестан. Кашаљ, хуњавица, зубобоља, инфлуенца и т.д. са вјечним мојим пратиоцем, — гладом, мучили сų ме ų оно проклето вријеме. Концем тога мјесеца (јануара), који ме је и онако страшно покосио, изгубим и оно једино што сам имао, — вечерų код Брабеца. Да си прекратим вријеме и просвирам ручак, ųзајмио сам од њега cello. Једаред вративши се кући, нађем cello — покварено! Милановић, ђак који је са мном становао, сломио га је! Однесем га да се поправи. Рачун је износио 15 дин. Милановић није могао ни хтјео платити. Брабец је то дознао, а његова је мајка извадила од репаратера cello плативши ону свотų. Како ме је ų посљедње вријеме и онако било срамота да се код Брабеца ųвлачим, сада поготово нисам имао образа, да одем тамо! Хране дакле ни одатле! Али ето фебруара, а ја — микљај мајчин сине из стана! Два дана нисам ни јео ни спавао! III сам дан свирао ų једној обитељи. Код вечере сам се бојаги — дао нудити. Када сам се опраштао и пољубио домаћицų галантно ų њезинų дебелų и ųхрањенų рųчицų, оћутим ų десницų нешто сумњиво. Да није како љубавно писмо? — Дошавши напоље имао сам ų џепу — банкų (10 динара). С тим сам се тако дуго протуривао, док ми није мамица послала оних 20 фор., за које и опет из пуног срца захваљујем.

„Међутим, — догоди се нешто необично! Госпојица Катарина, моја друга Даница, препоручила ме је г. Сарајевчићу, благајнику ų министарству ųнутрашњих дела (ųнутрашњих послова). Пошто је он присни пријатељ и побратим мог ујака Фердинанда, ųзео ме је ų своју вриједну кућу, гдје имам као инструктор стан и прекрасну кошту. Ако ме је њему и ујак Фердинанд препоручио, — алал му вјера! Дасовићка тражи од мене 60 динара! За инат нисам хтјео да јој дам своје новце, пошто ми [и] онако неби дала све ствари! Купим потребно рубље, дам поправити ципеле и одем Сарајевчићу. Премда су дјеца (Саво и Драгица) врло мазна и непослушна, могų ипак рећи, да сам срећан. Дјеца и родитељи ме воле, а што је најглавније, могу да ужи-вам ų књигама, које ми је моја несрећна судбина на толи дуго вријеме истргла из рųкų---

„Ни јаје није јајетų сличније, него г. Сарајевчић Коста г. Аųгųстų Матошų. Није ли то чудесно! Он је данас имућан човјек, а почео је своју каријерų као писарчић. Премда није ų модерном духу наображен, ипак има оно, што је тако ријетко: власт над собом, над својом кесом и над својом

женом! Најстарији син, Милан, живи код куће. Ради у једној штедиони београдској. Други, Милорад, учи у Паризу, а мали Савица, мој питомац, ученик је 4. разреда основне школе. Мала Драгица је врло лијепа дјевојчица, иде у 5. разред (више дјевојачке ш.). Мица је у Минхену са својим мужем професором Вулићем, који је тамо на студијама. Он је био такођер овдје инструктор; онда је аванзирао на љубавника, а данас му је г. Сарајевчић таст, а његова некадашња ученица — данас му је жена!

„Госпоја је жена из старе школе. Врло је добра. Читав дан сједи крај мене у мојој соби, па се вјежба — дакако потајно — у писању, јер се стиди пред дјецом, не знајући им писати у Париз и Монаков. Већ ми је исприповиједала све своје тајне... (Испричао сам ти дакле и интимнијих ствари, којих не спомињи у писму, пошто би ме то могло довести у неугодност.) Како рекох, чини ми се, да ме сви воле, еле, не бојим се тако скоро глади и невоље круте!

„Стекао сам опет прекрасног пријатеља, Божу Николајевића, сина оног гласовитог министра предсједника и пријатеља Краљ Милановог. Како је г. Николајевић предсједник друштва св. Саве, могу добити у оном лијепом светосавском дому, кад ме стигне невоља, лијепу собу. Пошто је велика могућност, да ће г. Николајевић који и сада има силан уплив преко краља Милана, постати опет властоносац, то знам унапријед, да би добио (дакако, положивши матуру) стипендиум за које страно свеучилиште. Са Божом учим за матуру. Књиге добијам од њих, колико ми драго.

„Велика се криза мог живота срећно свршила. Хвала случају и судби, остао сам жив и што је најглавније, остао ми је уз све муке и искушења образ чист свјетао. Ја сам код куће учинио велику заблуду, јер ми је било одвише добро, а сада, пошто ме је мамио на заблуде и глад и јад, — сада нека дође когод у Београду, па каже: Сагријешио си! Катkада сам се као сиромах понизио молећи службу и т.д. али у данима највећег искушења и боли јачао је и кристализовао се мој карактер. Ја сам за борбу у животу потпуно спреман и нека ми изиђе један младић у мојим годинама, који је толико пропатио, искусио и научио!

„Премда сиромашан, познат сам и уважен у више првих и најинтелигентнијих кућа у Београду. Који ме добро знаду, пријатељи су ми, а могао би Ти именовати људе, који ме поштују. Послат ћу ти једну књигу, коју ми је писац, из особитог поштовања поклонио. У круг својих пријатеља поуздано рачунам: г. пуковника Протића, уредника Комарчића, компониста Свободу, Павловићеве, Брабецове, Сарајевчићеве и неколико другова ђака, да не спомињем директора гим. Ловчевића, проф. Малину, Фијана и Стојковића,

тог весељака! Ако нисам могао да добијем службу, криве су околности. Ова је влада очистила (Божин отац) све своје политичке противнике из службе, а у Београду управо врве професори, адвокати и ђаци без посла. Сви се чуде, како сам се ја протурио . . .

„За сада немам бриге. Послат ћу штогод у ‚Вијенац' или у сарајевску ‚Наду' да спремим новац за одијело и да се нађе која крајцара за дуван, а знам, да ми ни ви нећете у случају нужде ускратити своје помоћи . . .

„Још нешто да ти кажем. Ради ове несрећне сваће између Хрвата и Срба нема у Београду хрв. новина. Ја немам ни појма, што се ради и мисли у моме ‚отечеству', које ћу вијеком љубити. Ни ‚Матице хрватске' не могу нигдје добити. За то ћу што прије нешто написати за новине, да ми их онда пошаљу.

„Поздрављам . . . мој лијепи Загреб и моју дивну Хрватску! Твој брат

Густав Антун Матош, емигрант

„*Пиши одмах!* Што је са--- [Свакако, мисли на ону Бранку из пјесме ‚Домовини из туђине'] Ја не мислим на фрајлице. Бог да имам некај за појести . . . Пишите Сарајевчићу! На Вузем дојди к мени! Кај је с твојим кипцем! И ја бум се с Николајевићем фотографирал. Сервус."

Та фотографија из 1895. показује га с мало косе, великим у горе уфитиљеним брцима као у његова „диде", испале јагодице, много испаћен, остарио, као да му је 30—40 година, а свега двадесетдвогодишњак. На полеђини пише младић жељан љубави, топлине и пријатељства: „Моме диди љубим биеле руке и у духу му крадем ракију. Моме тати љубим руке и русу браду и у духу му крадем дуван. Мојој мами љубим руке и чело и у духу јој крадем компот. Мојој сестри љубим очи и у духу јој поједем жемљу, кад ју сакрије. Моме Лавићу љубим лице и у духу му дајем превалемус, што ми не пише. Мога малог Фиуцка, мога Минцека љубим у усташца и у духу му испијам кафу. И Бару поздрављам и у духу обирем млиеко. Још једном Вас све љуби и поздравља Густав."

Божа Николајевић („Матошеви боравци у Београду", Новости, 22. IV — 1. V 1928) послије једног читавог људског вијека причао је да се с Густлом упознао пред „Дарданелима" поч. октобра 1894, дакле на самом његовом доласку у Београд. О томе нема спомена у Густловим писмима. На сваки начин спријатељили су се тек у пролеће 1895. Је ли то било пред „Дарданелима", ишчезлом каваном на мјесту данашње Хипотекарне банке, иза Споменика, у близини Позоришта? Николајевић описује чак лијеп јесењи дан, за каванским столовима „под надстрешницом од плат-

на, између лијандера у зелено обојеним сандуцима и међу пожутјелим багрењем", али то могу бити сјећања на касније најчешће састанке пред том боемском каваном. Николајевић је тада био седмошколац, бјежао са школских сатова, срочивао своје прве стихове и статирао у Позоришту спремајући се за глумачку каријеру, на коју је, наравно, касније заборавио. Свеску својих непретенциозних оптимистичких стихова је касније објавио, али је с литерарног поља прешао на повијест умјетности. Густл му се свиђао иако је био нешто старији, али још свјеж, бујан, весео, без оне касније јетке и жучљиве загрижености. Постали су нераздвојни другови и дијелили младеначке идеале.

Божа га је довео у свој очински дом на Дорћолу, близу Дунава, некад настањену Турцима (Дорт-јол= четири сокака), још с турским чесмама, мирисним баштама, кривудавим тијесним сокацима с калдрмом, османлуцима са старинском лозом, шимширом, ружмарином, шам-дудовима, дафином, кајсијама и дуњама, с идиличним Бит-пазаром. Духовити шалџија и боемски небрига Густл, гурнут с родитељског прага а привржен топлини и ведрини домаћег огњишта — срдачно је примљен у угледној кући, топло и братски. Био му је наклоњен Божин отац Светомир Николајевић (1844—1922) који је био редом предсједник Општине, ректор Универзитета, предсједник владе, Народне скупштине, државни савјетник, члан сената, касније опуномоћени министар у Атени (1903). Шекспиролог, есејист, објавио је „Листиће из књижевности" о великанима свјетске књижевности, водио катедру историје опће књижевности на Великој школи и у књижевности био противник групе око Богдана Поповића и касније Јована Скерлића. Био је пацифист и слободни зидар, пријатељ краља Милана и русофоб, напустио радикале и прогонио их, 1894. пристао уз Александров удар (иза кога је стајао краљ Милан) па је био најомрзнутији од радикала. Основао је у Београду слободнозидарску ложу „Побратим" (1890) и одржавао везе с „Хрватском вилом" у Загребу (Бојничић, Шрепел, Фолнеговић и др.). Пријатељевао је с професором Велике школе и књижевним критичарем Љубомиром Недићем, који је такође био „насићен" енглеском и њемачком културом. Недић (1858—1902) је своје есеје „Из новије српске лирике" објавио годину дана прије него је Густл стигао у Београд, а прије тога их је читао члановима Књижевне заједнице код Коларца: пуно људи и дима, конобари шетају, пије се и пуши, Недић са чашом пива, ослоњен о ступ, одговара на примједбе, с циљем да поклопи противника, дочека га као лопту у спорту и одбаци је. Био је ноћник, волио кавану, алкохол, дуван, ту му падале идеје, а нападао Змаја и Лазу Костића. Био је врло ауторитативан и строг кри-

тичар, с вишом културом и европским мјерилом. Увијек елегантан, с новим црвеним glacé — рукавицама. Ускоро је умро, уништио свој живот прогресивном парализом. Густл га је много цијенио и волио па и угледао се у њега и његову критичарску смјелост и непопустљивост. Недић је — као Светомир Николајевић — уживао у непопуларности. У тој школи непопуларности „у којој се учи мислити својом главом и стајати на властитим ногама" одгајао се и млађи брат Божин — Душан С. Николајевић, који је до смрти остао вјеран књижевности, „нападајући на котерије, те наше најновије институције проти индивидуализму". Густл се с њим више дружио и спријатељио у вријеме свог другог боравка у Београду.

Несумњив је конзервативни утјецај дома Николајевићевих на Густла у Београду. Он им је био склон својим артизмом, естетизмом и пасатизмом као и осталој књижевној опозицији српском радикализму — Недићу, браћи Поповић, Слободану Јовановићу, Чеди Мијатовићу, Паји Маринковићу, Драгомиру Јанковићу и др. То је и главни узрок његова каснијег сукоба с Јованом Скерлићем, који је по Гијоовом примјеру хтио измирити позитивизам и демократију с естетиком. Српски радикализам и социјализам Густл је сматрао једностраном, антикултурном заблудом: култура и демократија нису исто. Светозар Марковић му је фантаст ретроградног осјећања, који је виком о науци, прогресу и савремености ласкао нивелистичким инстинктима масе, придобијао антиартистичке билдунгсфилистре и културну фукару, идеализирао примитивно српско друштво из устанка, једноставно јер неразвијено. У том сукобу између индивидуализма и колективизма у Србији у посљедњој трећини XIX стољећа, између национализма и интернационализма, између хуманизма и позитивизма, између идеализма и реализма, Густл се с Николајевићевима сврстао на страну првих.

Прави социјалистички покрет у Србији био је у то вријеме (1895) у повојима, у читавој Србији било је свега 28 индустријских подузећа са укупно 1702 радника, а самих приватних банака било је 69. Истина је да је радикалну странку и даље пратио глас да је социјалистичка од њених зачетника Светозара Марковића и Адама Богосављевића, али је она поткрај стољећа била посве ситнобуржоаска, састављена од сељаштва, учитеља, професора, попова. Њихови најљући противници, напредњаци, били су младоконсервативци, школовани на Западу, махом чиновници, у борби против радикала на страни краља Милана, огрезли у реакцију. На власти су се измењивали с либералима, представницима трговаца и богатих сељака. Као неки либерални споменик живио је још „парижлија" Јован Илић (1823—1901), државни сав-

јетник, секретар светоандрејске скупштине, обреновићевац и пјесник идилског епа „Пастира" и оријенталних „Дахира", хисторијски романтик и великосрбин, одушевљавао се немањићком доба и причао о „Белој Србији до Лабе и Северног мора".

И у његову је консервативну обреновићевску кућу залазио Густл, доведен од млађих Јовиних синова, Драгутина и Жарка, својих боемских пријатеља. Војислав је већ умро у вријеме Густлова доласка, али је у очевој кући провео најљепше дане па је и то привлачило Густла. Кућа Илића у Палилули (Видинска ул.) била је чувена по гостопримству. Долазили су Јанко Веселиновић — којег је стари савјетник особито волио и називао га Јанкулом —, ведри Стеван Сремац, М. Павловић, Нушић, Милорад Митровић и др. — на каву, разговор. Долазили су и бјегунци из Босне, Санџака, емигранти из Далмације и Хрватске — да вечерају или ручају: увијек је било једно празно мјесто за намјерника. Собарица и домаћица Цица одмах носи јело. Домаћин с фесом на глави, тврдом брадом и једним притвореним оком као да је заостао из прошлог доба, а синови му модерни. Имао је сталан сто код „Босне", често плаћао рачун Сремцу, Нушићу, Јанку. Код куће цезва цио дан пристављена. Споља је изгледао набусит, осоран, суров, врло горд, а у ствари је био добра срца, нježан, благородан, али несретан с дјецом, све мрачнији, ново доба га прегазило. Густл је често код њега ручао, као да је абониран — доводили га Драгутин или Жарко. Јова га је волио, још му остављао пола динара за трамвај до Славије. Густл је знао бити и безобразан у својим шалама. Једном каже Цици: „Пасуљ и данас? Зар ви не знате ништа друго да једете?" Драгутин је на то плануо и „истјерао" га. Али стари савјетник исправио, каже: „Има и право. Доста је и пасуља." И сутрадан Густл је сатирао кисео купус. На слави му свирао у чело — „дромбуљу" како је називао старац — а Јанко уз гусле.

На вијест о његовој смрти Густл му се одужио топлим фељтоном у „Народним новинама" (11. IV 1901). Гледа у себи ону жуту кућу у Палилули, пјесников дрвени вајат, врт заклоњен јабланима, с погледом на широки Дунав с аласким баркама. Гурави кафански пјевач пјева „На престолу Калиф седи — Харун ал Рашид . . ." и не зна да је тој балади аутор онај намрштени грађанин у фесу „који често подбочен на штап, сам самцат сједи пред неугледним кафаницама, гледајући непомично, некако широко, као изгубљен . . ." Синови му Милутин и Војислав умрли, Драгутин се пребијао од немила до недрага, а најмлађи Жарко поболијевао. „И стари државни савјетник постаде песимиста, мисантроп. Политички се сни његове младости не оживотворише. Најновије кољено, дошло са страних универзитета

слабо, скептично; доста знања, премало одушевљења, карактера нимало. И старац зури пред кафаном ‚Дарданеле' испод оних хисторијских багремчића, тврдим, непомичним очима према позоришту, завјету кнеза Мученика, у којем приказује каква M^me Judic [Жидик] париске пристојне непристојности, на истом мјесту, гдје су — као да јучер бијаше! — глодали турски пси живе ноге мученицима на колцима. И глава са високим фесом и дугачким, непомичним арнаутским пушћулом, па тврдом, на лицима обријаном брадом, дошла као да је од камена . . . Бијаше већином сам и ријетко би кад кога зовнуо за свој стол. И мене ‚Кробота' знала је често изненадити та почаст." Стари савјетник можда снива о доба када је ока дувана, печена меса или вина била по два-три гроша. Није волио модерно доба и из „безенергијске садашњости" преносио се у дане косовске и претковске.

И Жарку Јов. Илићу написао је некролог шест година касније („Штампа", Београд, 26—27. VIII 1907). Жарко је био „нешто најдраже, највеселије, најзабавније, што сам ту у Београду имао". Лудо је, вулкански, грозно насмијавао тај човјек јареће, дионискe маске, густе кудраве и тврде косе, козје браде, саркастичког типа, говорећи у басу, озбиљно, о најобичнијим стварима као да су најлуђе. Умјетник интимног, усменог причања, импровизатор, као провансалски трубадур или дворски лакрдијаш. Својим пародијским и сатиричким даром стекао сву силу непријатеља, али га није хтио претворити у „добро плаћени занат исмијавања, новинарског уцјењивања и сатиричне хајдучије". Густла је звао „Густика, канторово дете". По очевој смрти морао је преселити у други палилулски стан, у прашину, окружен сиротињом, рођакама — бабама које падоше на његова леђа, Цицом, некадашњом очевом собарицом, својом милосрдном сестром, којом се из захвалности напокон и оженио. Она забрађене главе маше гранчицом и тјера мухе изнад жуте мртве мужеве главе. На спроводу још једном се окупили стари знанци, опроштајна ријеч Нушићева и један једини, жут вијенац од сунчаница. Смрт веселјака који је насмијавао Београд и којег су поткрадали сви хумористи и сатиричари. „И одосмо у вечерњу варош---"

Њихова су кафана били „Дарданели", као што је „Коларац" био непредњачки, други локали радикалски или либерални. Не би ни за што ушли у „туђи". Међу странкама се водила фанатична борба, беспоштедна, загрижена, борба на живот и смрт јер је борба за власт значила и борбу за средства, за положаје. Прелазила је и на дјецу — прави партаизам. Имали су и друга своја упоришта. Академија наука, Коларчева и Чупићева задужбина биле су напредњачке, Српска књижевна задруга радикалска. Тако и листови, ча-

сописи. „Дарданели" су били састајалиште литерата — боема, независних новинара и глумаца. Стални гости Илићи, Глишић, Сремац, Веселиновић, Нушић, новинари Милан „Зрак", Милан Тошић, Милан Борђевић „Цоцин" (муж глумице Цоце Борђевић кћери Густлова пријатеља, глумца Веље Миљковића) и др. Особито су ту сједили глумци, и дан и ноћ. „Дарданели" су били саставни дио Позоришта, чистилиште глумаца, путујућих дружина. Ту су били славни Алба из Сардуове „Отаџбине", Риј Блас — Вељa Миљковић, љубимац треће галерије Динуловић, па трагед Милорад Гавриловић, Љуба Становјевић. Најближи су Густлу били путујући глумац Тоша „Теткин", па Диле Димитријевић и популарни комичар Чича Илија Станојевић, с кратким, меснатим носом, у корјену мало пригњеченим, коме је Густл касније посветио посебан фељтон („Два југославенска носа").

Ту је за кафанским столом Густл најчешће отправљао свој обновљени литерарни рад јер је био или без стана или у уским полутамним избама и ћор-буџацима, у којима је само ноћио. Живио је без новаца, од данас на сутра, а ипак је увијек био готов на шалу и досјетку и виц, на рачун славних људи, властодржаца, пријатеља, познаника, али без пакости. Кад би му згодни вицеви пали на памет, записао би их и у „Биљежницу" коју је почео водити и затим их употријебио кад се скупи друштво у „Дарданелима". Једном: „Љуба (Станојевић) личи Mounet-Sully-у јер су оба страсни пецароши, али Mounet-Sully уз то и добро глуми, а Љуба само добро пеца!" Бушка „безобразном Кроботу", његов критичарски Ritterschlag, туча; сутрадан опет скупа сједе. Други пут једва су га истргли из руку Драгутина Илића кад се нашалио на рачун његове браде до које је Драгутин много држао: „Да добијем главни згодитак, купио бих Драгутинову браду и послужио се њом!" „Ох, ти ‚Дарданели'! — пише Густл у писму ‚Нади' поткрај тог свог првог боравка у Београду. — У томе сам Биоградском ‚Chat noir'-у добио свој први критичарски 'Ritterschlag'! Колико ли сам слатких и горких часова проживио у сјени онијех мршавијех багремова, срчући турску кафу! Многа сам права, ‚будућа' и ‚будућа' ‚лумина' упознао у том кутићу за леђима кнез Михајлова споменика . . . Ту вам наиђе по који надобудан умјетник са које стране академије. Претресе се Meunier, Stuck, Max Klinger, Puvis de Chavannes . . . Крај другог стола сио неки глумац . . . прича да га је онај управник ‚путујућег' отпустио због тога што се у рано пролеће усудио да једе — скупу салату! Одиста, када досмрди живот, шала је мирис који окрепљује . . ."

Међу „дарданелским" пријатељима посебно су мјесто заузимали његови књижевни протектори Јанко Веселино-

вић, Стеван Сремац и Милован Глишић. Јанко (1862—1905) је тада још био радикал, радио за „Дневни лист". У некрологу Јанку („Народне новине", 11. VII 1905) Густл је причао о свом познанству с њим: „К Јанку ме одведе ондашњи уредник либералне ‚Будућности', сада новинар у Паризу, Јова Б. Пантелијћ у прољеће 1895. Јанко бијаше онда у напону умне и физичке снаге. Као да га ту пред собом гледам: повисок, крупан и мускулозан, малацко ћелав, висока чела, крупних црних очију, бркат. Лицем и узрастом подсјећаше на Балзака. Из њега се излијеваше хармонија снаге и доброте. Још никад не видјех човјека са слађим осмјехом. Одмах ме заволио, говорио ми ‚ти', и почесмо издавати белетристички лист ‚Побратим' — разумије се: тако дуго, док је Јанков ‚мангуп' и ‚фамулуз' Диле [Димитријевић, београдски глумац] доносио претплату са поште. [Изишло је свега 8 бројева, почевши од 16. IV 1895, а у бројевима од 23. IV и 21. V Густлове приче „Одисије" и „Грозна опклада".] Свако јутро око седам сати одлазио бих к Јанку преко пута од Државне штампарије, где је вршио дужност коректора службених ‚Српских новина'. Пошто су ту синекуру прије њега имали велики пјесници, Јанко би ми увијек говорио опазивши, да идем пјешке као краљ на извјесно мјесто: ‚Када седнеш, славу ти кроботску, сети се, да су ту седели Бура Јакшић и Воја Илић!'

„Дивна ли, Боже, времена! Јанко би од 7 до 8 сати изјутра писао, одмах на чисто за ‚Дневни лист' наставак свог романа. Онда се пила кава, боза, читале новине. Често би ме позивао на ручак к свом брату Стеви, професору богословја, где ме слуга епископа Ружичића звао Макиш (тако се зове рјечица близу Београда). Са Чичом Илијом (Станојевићем, комичаром) и изврсним приповједачем Глишићем, богу Силену и Тарасу Шевченку подобном, који зваше Јанка ‚посинком', одлазили би у Топчидер. Онда је још постојала чувена кавана ‚Дарданели' преко пута од казалишта, где тако рећи становаше цио београдски глумачки и литерарни свијет. Од недавног покојника Војислава остаде под оним славним багремовима доста свјежих досјетака. Ту је Јанко знао запјевати уз гусле, бећарски, сарошки и ајдучки, по коју дивну народну, н. пр. о ајдуку старом Вујадину и његовим синовима или о одбијеглој пашиној робињи . . ."

Густл је волио Јанков „дивни, јаки оптимизам", његову вјеру у изворну „доброту сваке па и најпростије душе". Волио је његову Мачву, сродну свом Сријему. Небо без облачка, на Сави мирисна зелена острвца, модрим зраком сваки час полети рој птица мочварица, протегљастих и равних вратова. Одозго као да пливају копци, соколови и краљевски орлови. На лађи пјесма, надесно пукла сријемска зелена равница. Бијеле пјеге стоке на обје обале, пахуљице

гусака и голубова, буколично коло уз дудук панског гајдаша. Даље на лијево мекана модрина жупних брда. Аласи вуку рибу. Чобани дотјерали крдо на појило, купају се и поздрављају лађу. Воденице. Ту осјетио да је Јанко „свијет и душа овог краја".

Стегла опака цича зима, прича Божа Николајевић, јованьски мразеви, Густл заложио зимски капут, па и други који му пријатељи дадоше, згрчен промицао улицом, с рукама у џеповима, помодрјела носа, избјегавао друштво да га не сажаљевају. Јанко га сретне и даде му један свој хавелок, широк, без рукава и Густл је ишао неко вријеме умотан у њ. Након неколико дана он опет без капута. Сретне га Јанко а он цвокоће — заложио и тај капут за 10 динара газдарици за стан. „Велики кроботски књижевниче, Матошу Антуне, — кликне Јанко, — нека ти се смилује Господ Саваот! Ја други хавелок немам да ти дам, а немам ни десет динара. Хајдемо у ‚Дарданеле'. Скупит ћемо добровољне прилоге да те спасимо хрватској књижевности."

Густл је углавном увијек био „шворц". Кад има — поплаћа дугове, набави најнужније, а остало потроши с друговима до посљедњег гроша. Кад нема „пумповао" — како каже — друге, за мале свотице (и касније враћао): „Нисам, амице, нит' ручао нит' вечерао, а јести се мора!" Залагао је књиге, капут, робу, чело, све што има. Једном код теразијске чевапчинице „Албанеза" имао само за полић ракије, а он гладан. Студен, кишовит јесењи дан. Стиже и бивши професор математике, алкохоличар, коме познаник плати ћевапчиће. — Гледају се — и Густл с њим изврши трампу.

Након Јанка Веселиновића главни му је српски књижевни протектор и пријатељ био Стеван Сремац (1855—1906), И он му поклонио једном свој стари зимски капут, а себи поручио нов с пелцом. Али те зиме ударила нека чудна топлота па ни један ни други не могу да их носе. На рачун тих њихових капута правиле се шале — чак и у „Правди". Прву, повољну критику дао је Густл о „Ивковој слави" (1895); али о „Лимунацији на селу" није била повољна. Сремац се на то није љутио (супротно од Веселиновића поводом Густлове критике „Хајдука Станка"). Ипак у Биљежници I, под датумом 13/25. јула 1897. записао је Густл: „Грозно ме увриједи Сремац". Густл је и њему написао топао некролог (1906). С обзиром на његово праваштво, Густла су пријатељи у шали називали „Фолнеговић", а Сремац га је уз то крстио „изгубљеном овцом, залуталим, непробуђеним Србином" јер му је „дида" Буњевац и бачки учитељ. Густл је цијенио Сремца као хумориста јер је то најрјеђи дар. „Хуморист се смије и истодобно симпатише са својом жртвом, јер је песимист, јер смијешност сматра неизљечивошћу, перманентним стањем свијета". То је теже

и рјеђе него сатира — посљедњи степен духа и сам себи сврхом као чиста наука и чиста поезија. Хумористу је циљ она највиша емоција, онај највиши смијех што измирује, хармонизира контрасте, што прашта човјеку јер је немоћан, што се не буни против глупости, јер без ње не би било ни памети, што чисти душу ведрим смијехом, гледајући трагику овог гуравог свијета кроз хармонију сузе. Смијех је ослободилац. Сматрао је да су Срби богатији комичном литературом, а Хрвати трагедијом и романом: „Срби се више од нас смију, јер су слободнији."

Трећи члан тог тролиста је био Милован Глишић (1848—1908). Густл је волио тог приповједача, преводиоца с руског, драматурга Народног позоришта, омален, дежмекаста, са широким носом, обрасла у подужу браду, с великом шубаром на огромној глави, „чудну мјешавину хеленског Сократа и малоруског Шевченка", увијек готова на грохотан смијех, да се сав зацени и зацрвени, разведравајући све око себе. Густлу је помогао да уђе у позоришни оркестар као челист.

Највећи је „дарданелски" распикућа духом и кесом — причао је Густл у „Листићу о фељтону", 1912 — био Бранислав Нушић (1864—1938). Небрижљив, страшно лијен и страшно марљив, духовит, ћаскало и спадало, ћеретало и чаврљало, шаљивчина рођењем и темпераментом, вјечно готов на шегу и бургију, пишући како говори, као рођен „charmeur" и освајач, са Жарком Илићем и Чичом Илијом доказ колико се у Београду развила оригиналност козерије, „у оној готово неограниченој слободи друштвеног и политичког живота, помагана хумором нашег народног духа и неким нихилистичким скептицизмом, посљедица пренаглог падања свих партијархалних вриједности, пренаглог примања хетерогених култура и извјесне интелектуалне и моралне уморности иза големих политичких и социјалних криза." Нушић је тад био још млад, невјеројатно плодан, несломљив и неисцрпљив, непресушан, јужњачки еластичан, боемски лежеран, виртуозни импровизатор „у земљи, у којој је данас све импровизирано", тип тога импроизаторског и импровизованог духа нове Србије, слика несташности, обијести, некакве унутрашње лакоће и ослобођења што га широка српска слобода даде модерној српској интелигенцији. Густлу су се особито свиђали — и наметали — Нушићеви фељтони, који то заправо и нису јер су посебан тип фантазијског фељтона врсте Марк Твенове. Под „дарданелским" багремовима свакодневно су се сусретала наша два највећа фељтониста.

„Дарданели" су — причао је Густл — били као неки рефлекс париског „Progore-a" и лондонске „Sirene". Ту су се састајали опасни памфлетисти београдских новина, све

што не спада у котерију професорске литературе и академске, универзитетске, ауторитативне критике, све што више воли људе него идеје, више живот него теорије, више умјетност него „партаизам". Сјали су још Чича Илија Станојевић, сатирик Радоје Домановић, пјесник Милорад Митровић, насљедник напредњака (који су 1896. распустили странку) Павле Маринковић, понекад страховити памфлетист Пера Тодоровић, који сам себи убризгава морфиј. Сачињавали су као неку опасну заједницу прокажених.

Густл је заволио тај стари, боемски Београд, с добрим вином, духом, срцем и душом, људе који су страсно волели живот, шалу, пјесму и лако се исповиједали. И сам је био такав, живо радознао, исповиједао се и слушао. Из тога су круга никли његови најживљи и најљепши портрети Јована и Жарка Илића, Веселиновића, Сремца, Нушића, Чича Илије Становјевића, касније Пандуровића, Диса. О свим тим боемима — артистима причале су се анегдоте. И Густл је од својих првих књижевних корака улазио у легенду. Причало се о његовим капутима, о његовом извлачењу код плаћања рачуна у београдским ресторанима. Код „Коларца" наручи, поједе па зове газду: „Сад ме морете избацити". Још се нагне да га газда боље удари. Сам прича како је „курисао" једној лијепој собарици. Све је ишло као по лоју кад ал оболи, а цура му — с горњег ката — по цио дан пјева над прозором „Болан ми лежи Кара Мустафа". Он да цркне од једа па у кошуљи на прозор и отпјева јој: „Ћути, цуро, собарице моја — Да не цикну вита ребра твоја! — Нисам, болан, Кара Мустафа, — већ сам, болан, Матош Густафа!" То је његова трећа пјесма у животу, али досад није сабрана у његове „Пјесме и епиграме".

Послије оне страшне прве зиме Густл је био као опијен тога прољећа. Обујужило и њему. „Код нас је дивно вријеме, — пише ‚диди' честитајући му св. Гргура Назијанскога, 29. IV 1895 (‚по српском'). — Још никада у животу нисам доживио тако дивног, тако ведрог маја, али ни у којему ми мају нису ципеле тако досадно зијевале!" Шаље му ријечи Јанковог белетристичког листа „Побратим" којима се осврће на његову цртицу „Одисије". Мало касније (12. VI) пише „мајчици" и захваљује јој на 4 форинта — „посљедњи новац који тражи". Отказао је Сарајевчићки иако му не дају ићи, завољели га, остат ће преко ферија још у њиховој стану, јер је слободан. Уопће је људима пријатан, воле га. „То вам може најбоље побити поступак мога ујака, а тога брата Фердинанда." Пун је планова. За једну психолошку студију зарадит ће 150 динара, а за нову позоришну сезону ангажиран је у оркестру са 90 дин. Инструира професора теологије Стеву Веселиновића (брата Јанкова) у грчком и латинском, с Јанком чита француски и учи га не-

мачки. Сретан је и задовољан својом судбином јер га чека боља будућност. Јанко покреће (с Павлом Маринковићем) и лист „Звезду", ангажира га књижар Валожић са 100 дин. плаће за рад прије подне, увече ће свирати у оркестру, а поподне му остаје за студије. Задовољан је и својим друштвеним положајем: опћи с Протићевима (код којих свира), Павловићевима, с првацима српске умјетности, сви га цијене и поштују — Јанко, Драгутин Илић („интиман пријатељ краљичин"), глумци Илија и Љуба Станојевић, Динуловић и Гавриловић убрајају га међу своје. Јанко ће писати своме колеги Аугусту Матошу.

Било је то заиста његово најљепше пролеће. Живио је у френезији својих првих успјеха, обасјан првим тracима славе и познатости. Сигурно га је тада у Београду посјетила и његова мамица. Причала је то четрдесетак година касније Н. Шкргићу па се није више добро сјећала датума: „Недјељу дана раније написала сам му писмо у ком сам му јавила да ће га посјетити његов најбољи пријатељ. На београдској жељезничкој станици, чим ме је опазио, од узбуђења оборио је скоро два жандара, који су на улазу одржавали ред. Љубио ме је и грлио, плачући као мало дијете. Плакали смо обоје. Рекао ми је да се ни у сну није надао да ће мене моћи поздравити у Београду. Путем ми је одушевљено причао о љепоти Београда и прекрасној слободи Србије. Одсјела сам у његовом стану. Сутрадан водио ме је по граду који ми се много допао. Упознао ме је и са скоро свим својим пријатељима српским књижевницима и глумцима. Сјећам се Јанка Веселиновића, Милована Глишића и Чиче Илије Станојевића. Била сам и као гост у кући Протићевих. Давно је то било па се не сјећам свих детаља. Густл је био јако раздраган те је цијело вријеме говорио: 'Сретан сам, мајко, много сретан!'" У Београду се код њега задржала 12 дана јер је није пуштао: „Мамице, остани само још сутра!" — и тако сваки дан. Кад су се спремали за одлазак на жељезничку станицу, оставила му сав новац, а себи задржала само за влак. Он отишао по фијакер, донио јој цвијеће, пакет разних слаткиша: „Немој се срдити, мамице, ти си ипак дража него сав новац овога свијета!" Једва се растао од ње на станици — плакао као мало дијете.

Мирко Жежељ

ОБЈАВА ПЕСНИКА

Милорад Павић: *Палимпсести*, Нолит, Београд, 1967.

У нашој поезији мало је примера да се један песник објави читаоцима тако касно, као што је то учинио Милорад Павић. Аутори првих збирки најчешће су бивали и најчешће још увек јесу младићи двадесетих година; Павић је рођен 1929, а тек сада објављује „Палимпсесте". То је старт у годинама у којима — како нас подсећа наша књижевна историја — врло велики део песника овог језика више није имао ништа битно да каже (а да и не спомињемо оне, не малобројне, који те године нису ни доживели). Присећамо се само једног нашег значајнијег песника који је прву своју књигу објавио тек у зрелости, у којој је то учинио и Павић: то је Велимир Живојиновић-Massuka. Ма колико да је иначе тешко тражити сличности између ова два песника постоји свакако једна одређена сродност нарави, у чијем светлу сагледавамо и паралелу њихових релативно касних објава. Чини нам се да се у оба случаја ради о изузетно развијеној аутокритичности песника, која условљава и динамику сазревања и својврсан ауторски опрез. Павић је, као и Живојиновић, пустио да његово песничко годиште уђе у литературу без њега; и док је ешалон његових вршњака заузимао распоред у простору и времену наше поезије, он је чекао тренутак да иступи усамљено, али сигурно. Учинио је то као зрео, изграђен аутор.

Павићева прва књига песама има врло мало, или чак никако и нема сличности са огромном већином песничких првенаца. Читајући „Палимпсесте" ми смо лишени једне специфичне критичарске сатисфакције: да у књизи препознајемо оне елементе који су заједнички говору иначе сасвим диспаратних песничких језика, када те језике ослушкујемо у њиховим првим објавама. У „Палимпсестима" нема оне усплахирене радости поетске комуникације која тек што је дошла до поимања о својим могућностима; нема оне, иначе драге и опростиве заблуде из првих песничких књига чији аутори певају са интонацијом и уверењем да су први, да су једини открили речи од којих су састављени

њихови стихови. Сва она плодна искушења песничког започињања — у зони где надређеност примарног талента осталим компонентама стваралачког чина одређује успеле и неуспеле случајности артикулације — одсутна су на странама „Палимпсеста". Павић излази са готовом, разрађеном песничком формулом; излази са искуством чије стицање није документовао читаоцу књигом почетничких стихова — излази са рашчишћеним појмовима, пронађеном и провереном равнотежом. На тај начин он се и лишава привилегије да — по формалној чињеници да су „Палимпсести" његова прва књига песама — буде суђен и коментарисан као почетник; он то никако и није. Пред нама је формиран песник чија невелика књига не допушта разговоре о обећањима која би она евентуално садржавала, о будућности која би требало да правда садашњи тренутак Павићеве поезије. „Палимпсести" постављају најдиректније питање о присутности или неприсутности Милорада Павића у контексту нашег песништва; о значају и месту онога што је он као песник изрекао. Изаћи пред читаоца са оваквом књигом значи не тражити само легитимацију песника, него одмах и ону врсту темељитог признања које се иначе обично стекне (или не стекне) постепено, од књиге до књиге. „Палимпсести" нас дакле позивају на одлучну афирмацију или негацију поетског напора њиховог аутора, јер нас суочавају са једним одређеним довршеним системом песничког саопштавања. Недоумице нема: Милорад Павић је са „Палимпсестима" сигурно ушао у простор поезије свога језика и времена и заузео једно одређено, инконтестабилно место. И звук и мисао његовог певања обогаћују тај простор на специфичан начин, обавезујући нас да у будуће водимо рачуна о „Палимпсестима" када год помишљамо на ужи круг евидентних вредности, обликованих у клими наше послератне поезије.

Поезија Милорада Павића остварена је као изразито занимљива спона актуелног тренутка српске поезије са једним значајним делом наше песничке прошлости. Њен особени звук настаје из синтезе елемената једне пажљиво препознате, а емотивном оријентацијом изабране традиције, са језиком који изражава једну сасвим савремену осећајност; на тај начин ова поезија даје један, врло личан, одговор на питање о развојном кретању нашег савременог песничког језика, посебно из аспекта вредновања и животности песничког наслеђа у самом процесу писања поезије данас. Нагласимо одмах да би Павић могао да са Паундом понови реченицу о традицији која је „... лепота коју чувамо, а не гарнитура окова који нас спутавају," као своје поетско одређење према прошлости. Та лепота у прошломе је, међутим, за њега нешто опсесивно; осећање мере прошлога у садашњем

и садашњег у будућем, о којем певају његови стихови, у основи је мовенса Павићевог певања. У песми Horror Vacui Павић каже: „И моја сећања постају од мене старија . . . (илуструјући и развијајући ово осећање низом импресивних слика); та песма је, на одређени начин, кључна за схватање целе књиге. Појам с е ћ а њ а овде укључује цели сложени однос према оним деловима прошлости, који одређују песникову садашњост; ти делови изазивају резонанције у простору у којем се обликују песникове непосредне реакције на реалност. Слике и симболи што се згушњавају на местима ових додира у времену изражавају, са великом сугестивном снагом, богатство и интензитет емотивних нијанси песниковог доживљаја. Могли бисмо да кажемо да је ова поезија израсла, у основи, на једном снажном доживљају времена као својеврсне, перманентне садашњости: у том смислу би Павић и сећање, које пева, могао да са једним старим филозофом назове „садашњост прошлих ствари". А прошлост и будућност (у садашњости) опседају Павићеву песму у разноврсним, разнородним видовима, јављајући се како у једноставнијим, у једну слику или кратку метафору сажетим непосредним преводима емоције, тако и у сложеним, разрађеним, слојевитим облицима: као транспоновање елемената мита, одређених литерарних асоцијација, фрагмената националне историје . . . Другим речима, време је у овој поезији перманентност људског искуства које се затвара у кругове одјека, у систем међузависности, где „памћење феникса и искуство мрца" говоре истим језиком о истој, људској судбини. А језик, по природи ограничен у домету своје поруке, оруђе слуха што је „похранилиште одјека" и слуга сећања које у њему буди „гробља предака спуштених у речи", уме да у склоповима Павићевих стихова чудесно затрепери оним тананим, људски узвишеним страхом пред осећањем механике повезаности феномена, пред димензијама духовног простора у којем се одјеци траже и спајају. „. . . У свећњаку што носим / векови се гасе од лепршања птице страха из мојег срца." Прошле ствари које су искуство траже да оживе у песми, зато јер су и лепота; али и Павић је, очигледно, доживео ону истину о лепоме што се налази у непосредној близини страшног, на његовим дверима. Тај доживљај условио је најсугестивније и најдубље акценте његовог певања.

Језик Павићевих песама пример је, споменули смо, једног плодотворног одређења према песничком наслеђу; пример саживљавања са традицијом схваћеном не као музеј етикетираних и витрински имобилизованих предмета (који се евентуално могу описивати или копирати), него као арсенал употребних вредности, као жива материја језика. Осим

једног оваквог, срећно усмереног поетског сензибилитета, иза Павићевих стихова стоји и једна значајна поетска култура и ерудиција; пре него што се објавио као песник Павић је изашао у јавност као студиозан књижевни историчар (који пише у знаку једне завидне синтезе акрибије и стварне љубави за предмет изучавања) и као одличан преводилац поезије; препеви Пушкина уверљива су демонстрација његових версификаторских способности. Трагајући за сопственом песничком формулом Павић је посегао за неким искуствима оне поезије овога језика, која је све до недавно била у сенци полузаборава, класификована само као књижевноисторијска, архивска, невитална вредност. Тананим слухом, и са врло развијеним осећањем за поливалентност речи и преламање њихових одјека по законима једне акустике која се стално мења, а ипак стално остаје одређена прадавно зацртаним међама свог духовног простора, Павић је у своју песму увео и асимилисао потребне му елементе нашег старог песништва, посебно оног реторично интонираног. То су елементи лексике, симбологије, али и дикције и поетике у ужем смислу; елементи понекад управо мајсторски преображени у нов, савремен квалитет. Већи део Павићеве књиге сачињавају сонети; форма коју Павић третира слободно, не везујући се ни за какве традиционалне шеме римовања, али поштујући у највећој мери онај основни закон садржан у овом мудром облику: специфичну дисциплину поступности и логичности тока у исказу, и елиминацију сувишности која би могла да разори форму изнутра. Павићеви сонети писани су једним дугачким, несумњиво музикалним стихом, чија је метричка основа нерегуларна. Анализирамо ли, међутим, дужину стихова и неколико најчешћих варијанти распореда цезура, тај стих нам се враћа у слух као понављање неколико конзеквентно поштованих, макар и не до краја разрађених постулата. Трагање за пореклом музике Павићевог стиха наводи нас на закључак да се она само делимчно може да сведе на ефекат деловања елемената оне традиције, о којој је малочас било речи. Од пресудније је важности, чини нам се, паралелно (и спонтано) везивање за једну другу традицију нашег стиха; традицију која је и иначе (и другачије) присутна у звуку наше савремене поезије: реч је о стиху Војислава Илића. Мислимо да је у том стиху обликована једна изванредно витална формула нашег песничког израза и да је дејство те формуле одлучно за звук многих (најчешће такозваних „слободних") стихова у контексту нашег савременог песништва. Стварајући тип једног српског хексаметра Војислав Илић је, у свом псеудохексаметру, напипао „златни рез" нашег стиха; једну меру која може да изрази, као модул, природну сугестивност нашег специфичног језичког ритма. Довољно је ослободити

ток његових стихова метричких стега (када их не осећамо као неопходне), па да се нађемо пред једном протејски виталном поетском језичном формулом. Павић је, свакако, један од песника који су то врло тачно осетили; он је одатле извукао сасвим личне поуке. Његов стих израста из Војислављевог, проширујући (чини се, до максималних граница могућег) онај недефинисани, али сензибилном уху тако јасно присутни простор наслућен у звуку, згуснут у цезурама Војислављевог четрнаестерца или шеснаестерца. Резултат је понекад микросистем нових, мањевише правилних метричких субструктура; најчешће, међутим, настаје један мелодиозан лук који као да је сграђен на два имагинарна, традиционална прототипа који се сажимају у спајању. Пажљивија анализа Павићевих опкорачења дала би још више градива у прилог тврђењу о виталној вези стиха његових сонета са илићевском традицијом. Дикција песама са краћим стихом (којима не недостаје занатско мајсторство) више се везује за непосредније ослухнуту старију традицију и њене одјеке у поетском простору овде и данас. Свакако, грађа и фактура Павићевих стихова заслужује посебну ширу анализу, која не би била незанимљива, нити без ширег значаја. Споменимо овде и неке квалитете његове биране лексике, специфичну сугестивност Павићевих слика, упорност враћања неких симбола (птица, ветар . . .) и инвенциозност песника у њиховом прегруписавању . . . Не треба заборавити ни изузетну конкретност Павићевих слика, то осећање суштинских квалитета материје од којих су оне састављене; особина која је тим значајнија, што је налазимо у склопу једне поезије која никада не иде на прву трансмисију доживљаја и у којој је орнамент свесно негована компонента песничке грађевине. Евентуални приговори овој поезији могу да се крећу линијом која би указивала на дефекте у њеном сопственом систему, на случајеве хипертрофије изражајних елемената који су иначе део њене истинске сугестивности; тако се и дешава да архитектура песме понекад попушта под тежином слика, преобилно деривираних једна из друге. То су онда појаве вербалног баласта, који међутим не настаје изван логичног тока песме (што би био обичан, добро познати вербализам), него у моментима изгубљене мере (као кад сликар „преслика" једно платно). Такви случајеви нису чести; чини се да их све можемо да сведемо на исти узрок: на недовољну прецизност основног импулса песме (која се тешко компензује у процесу писања . . .).

Павићеви „Палимпсести", као изразито занимљива књига песама која обогаћује контекст своје песничке савремености, јесу и један занимљив и врло особен конкретан одговор на нека питања о развојним линијама и могућности-

ма кретања нашег песничког израза данас. Ширина теме одлучно превазилази могуће границе овог написа; споменимо, ипак, да је Павићева поезија, као спој свих квалитета о којима смо говорили, одличан пример једне срећне изражајне оријентације која измиче још увек присутним опасностима звучног празнословља, сликовите буке (карактеристичне као конзеквенције мирења са девалвацијом смисла и звука речи, која наступа после наглог цветања и бујања, и још наглијег исцрпљивања језичких могућности отворених поетским напором предратне авангарде), а извлачи поуке из свега што осећа као животно, како у својој традицији, тако и у својој савремености. Ту се код Павића поетски сензибилитет удружује са једнако поетском мудрошћу.

Иван В. Лалић

ЕРНСТ ФИШЕР: *О ПОТРЕБИ УМЕТНОСТИ*

Минерва, Суботица — Београд 1966.

Последњих година појављује се код нас низ превода теоријских дела страних критичара. Тако смо добили и превод књиге *Von der Notwendigkeit der Kunst* познатог аустријског критичара Ернста Фишера. Овај марксистички оријентисан критичар у књизи *О потреби уметности* прилази критичким преиспитивањима постојања уметности у друштвеном поретку. Његове интерпретације полазе са марксистичког становишта, и по својој документованости представљају видан допринос расветљавању улоге уметности у социјалистичком друштву, мада Фишер више износи факта и примере, а мање или скоро нимало се не упушта у теоријски фундиране расправе. На почетку књиге Фишер је врло погодно цитирао једну Мондријанову реченицу: „Уметност ће нестајати уколико живот долази до веће равнотеже." А како комунистичко друштво у крајњој инстанци тежи да обезбеди „равнотежу живота", која ни у једном класном друштву, па ни у прелазном периоду не постоји, логичан закључак би гласио да ће уметност у будућности нестати. Мондриан је очигледно схватио уметност као незадовољство постојећим стањем и као тежњу ка савршенству и није нимало чудна његова поставка да уметност неће бити потребна када живот постигне апсолутну равнотежу. Но Ернст Фишер при крају књиге закључује да апсолутно савршенство човека као психичке и социјалне јединке неће донети ни комунистичко друштво будућности, јер се то коси са човековом природом непрекид-

ног развитка: „Човек који је радом постао човек, који је избављао из животињског царства као преобразилац природног у вештачко, који је према томе постао мађионичар, човек стваралац социјалне стварности, увек ће остати велики мађионичар, увек ће бити Прометеј који доноси ватру с неба, биће увек Орфеј који музиком очарава природу. Уметност неће умрети пре него што умре човечанство." Човековој природи је иманентан прогресивни развитак — на таквим поставкама базира Фишер своје схватање да ће уметност постојати док постоји човечанство. Цела књига *О потреби уметности* инклинира социолошким тумачењима постанка и развитка уметности, мада циљ Фишерових студија није била једна фундаментирана и разрађена социологија уметности. Због тога књига и није одвећ стручна, већ пре свега сумирање одређених факата и појава, без генералија какве би захтевао један социолошки студиј. Уметност је настала у једном за њу погодном тренутку развоја човечанства, и по свом карактеру она је антропоцентрична. У одељку *Функција уметности* Фишер резимира: „Уметност је потребна да би човек био кадар да препозна и мења свет. Али уметност је потребна и због своје мађијске битности." Из овога видимо да Фишер не схвата уметност само као друштвени стимуланс, да уметност „просвећује" и „подстиче акцију", и ту његову „мађијску битност" могуће је разумети једино да у моменту стваралачког акта уметника — песника, сликара, композитора — постоји нешто необјашњиво, један занос који не може бити сведен ни под какве законе и прописе.

Да би доказао своје поставке о настанку, развоју и улози уметности, Фишер је морао да прати њену историју. Други одељак књиге, *Постанак уметности*, заснован је у ствари на антрополошким истраживањима. Фишер исцрпно говори о улози оруђа у развитку друштва, расправља о условима и неопходности настанка језика — то је било потребно да бисмо добили јаснију слику шта је за пећинског човека значила уметност. По Фишеру уметност је била средство за друге циљеве и тај постојећи елемент магијског то још више потврђује; односно, магија је првобитно обједињавала све човекове духовне активности. Касније испод њеног плашта излазе религија, наука и уметност.

Говорити о свему томе Фишеру је било потребно да би могао објаснити релације уметности у класном друштву. Он веома уопштено говори о деколективизацији уметности у раном класном друштву, када је уметност постала „имовина привилегованих". Додуше, ни тада социјална функција уметности није била изгубљена, и код аполонских уметника уочљиви су дионизијски елементи „протеста и носталгије за старим колективним друштвом". Фишер на једном месту, сасвим узгред, каже да је у неким класним друштвима било умет-

ника који се нису супротстављали постојећем поретку, а тек у капитализму сукоб уметности и друштвеног поретка је универзалан и без изузетака. Тек капитализам, по Фишеру, поредак је у чијој је суштинској конституцији уметност занемарена. На феудалним дворовима је цветала пажњевредна уметност која није увек била плод незадовољства и бунта. Фишер не говори о тим уметностима, о уметности ренесансе и класицизма на пример.

Трећи одељак своје књиге он је назвао *Уметност и капитализам* — у њему он жели да укаже на заоштреност и супротност између уметности и постојећих социјалних датости. На први поглед изгледа да тај одељак представља само историјски преглед уметничких праваца од романтизма до социјалистичког реализма. Он то у својој суштини и јесте, али Фишерова идеја водиља при оваквом кратком прегледу праваца уметности састојала се у томе да покаже да је романтизам био покрет против „света пропалих нада", против капитализма, да већ толико инкриминисан l'art pour l'art представља одбрану од света чије начело је „производња ради производње". Додуше, Фишер покрет l'art pour l'art скоро поистовећује са Бодлером — код Бодлера налази један истински бунт, један покушај, мада узалудан, да се раскине са светом капитализма. Значи, присутна је конкретна критика тог света у Бодлеровој поезији, што је за Фишера веома важно. За Малармеа већ каже да у његовој poésie pure нема Бодлеровог револта, и да се цео покрет l'art pour l'art завршава са крајње херметизованом поезијом Малармеа, танушном лириком Хередије и Штефаном Георгеом који је аристократски презирао просту гомилу. Када говори о романтизму, не узима само романтизам Новалиса: говори и о Хајнеу, Шелију, Делакроау, мада је приметно да ће најрадије своју тврдњу поткрепити цитатом из Новалиса. Немачка романтична школа а посебно Новалис са својим дубоким схватањем да свет мора да се романтизује да би се изгубљени оригиналан смисао поново открио, Фишеру је најближа. Сличне аргументе Фишер тражи и у уметности импресионизма, натурализма, симболизма.

Насупрот критичком реализму Флобера и Стендала, он истиче социјалистички реализам. Основну разлику између њих види у томе да критички реализам представља критику околне социјалне стварности, а социјалистички реализам садржи у себи „уметникову и пишчеву основну сагласност са циљевима радничке класе и социјалистичким светом на успону". Разлика се састоји у уметниковом ставу према појавама, мада Фишер не искључује присуство критике у делима социјалистичких уметника. Али критика не бива сада упућена целини, већ појединачним појавама. Промењена је садржина уметности, према томе уметник у новим условима мора да тражи и нов начин њене обраде. У одељку *Садржина и фор-*

ма Фишер се залаже за примат садржине, јер је она покретач, а форма је крајњи производ новонасталих покрета. По њему је форма очврснуто социјално искуство. Такво искуство које би било адекватан израз човека Прометеја и Орфеја, човека чија је величина, како каже Ернст Фишер, у његовом несавршенству и тежњи за савршенством.

Михаило Харпањ

УЛОГА КЊИЖЕВНОСТИ. —

У недавном подужем интервјуу постављено је Максу Фришу, познатом и угледном швајцарском писцу, и следеће, завршно, питање: *Изгледа као да се данас баш међу књижевницима шири известан замор од књижевности. У многобројним питањима одриче се књижевности надлежност, која се даје науци, неки књижевници сматрају да је књижевност баш у политичким стварима неефикасна и претпостављају директну акцију. Шта по вашем мишљењу остаје домен књижевности?*

Фришов одговор гласи овако.

„Кад слушам каквог биолога, може се десити, истина је, да ми се књижевност учини сувишном, не музика, али знатан део књижевности. Музика никад није допустила да јој се припише некаква функција која је ставља у конкуренцију са биологијом, социологијом физиком и тако даље, па и сликари и вајари једва да су икад иступали као проповедници који проповедају нешто више но што је уметност. Надлежност књижевности? Продори у области сазнања који покрећу наше столеће нису настали захваљујући књижевности. Ко од књижевности очекује да она буде чинилац који ће одредити слику света, неће моћи, дакле, остати поштеђен од извесног осећања ниже вредности. Додуше, књижевност која заслужује то име одражава промене у нашој свести, али она их само одражава; подстреци променама наше слике света потичу с друге стране. Да ли књижевност тиме постаје сувишна? Понекад ми се чини да је баш то извесно осећање ниже вредности разлог који нагони на тако звано ангажовање. Нико од нас неће да допусти да му се рекне како живи у кули од слонове кости. Питање је ли књижевност сувишка нагони и људе који у основи немају политички темперамент да изјављују како књижевност мора да има друштвену функцију. То је наше самооправдање, чак и кад друштво уопште није убеђено да му је наше ангажовање потребно. Нама је оно потребно. Биологу међутим, кога слушам, оно потребно није; он доноси открића. Неки књижевници, велите, сматрају да је књижевност у политичким стварима неефикасна и претпостављају директну акцију — ја мислим: с правом. То иде у корист политике и у корист књижевности. Књижевни успех, који се манифестује ширењем, ствара

нарочити углед и у круговима где се тачно не зна шта је то што човека стварно истиче, и ето већ лажног ауторитета; нема тог писца, кад је успео да уђе у цепна издања, који може избећи да одговори јавно на питање шта мисли о Вијетнаму или о уједињењу двеју немачких држава или о сличном. Нека само поверује у тај неспоразум, микрофони ничу са свих страна. То није без комике. Књижевно дело даје ауторитет у области у којој се човек није легитимисао. Да је неки књижевник паметнији него овај или онај министар, то држим да је могуће, али то још не значи да је он зато политичар. Не мислим сад на Гинтера Граса. Политички књижевник јесте могућност, али га не треба побркати са политизирајућим књижевником, кога је његова књижевна слава завела да западне у неспоразум са самим собом како он зато мора представљати и политички ауторитет. Није свак ко уме да пише Жан Пол Сартр . . . Домен књижевности? Скоро ми треба храбрости да кажем: приватно. Што социологија не обухвата, што биологија не обухвата: биће појединачно, ја, не моје ја, него једно ја, личност која свет сазнаје као ја, која умире као ја, личност у свим њезиним биолошким и друштвеним условљеностима, дакле приказивање личности која се налази у статистици али не долази до речи и у погледу на целину је ирелевантна, али мора да живи са свешћу да је ирелевантна — то је оно што бар мене занима, што ми се чини вредним приказивања, али о том би ваљало говорити дуже да би се отклонили неспоразуми — домен књижевности: све што људи доживљавају, пол, техника, политика као реалност и као утопија, али супротно науци у односу на биће које доживљава . . . Неће ме уплашити ако се рекне: ‚Реприватизација'."

САДРЖАЈ

Драгослав Михаиловић — Кад су цветале тикве — 117
Дејан Медаковић — — Помирење — Очи — Уклети град — — — — — 151
Драгољуб Јекнић — — Док ћутим — Небо — Будеш мртав — — — — 153
Василије Калезић — — Кругови *Хајке* — — — 155
Бора Милић — — — Озвучења — — — — 170
Богданка Малешев — — О, свете, чаробни — — 172
Мирко Жежељ — — Матош у Београду — — 195

ПИСЦИ И КЊИГЕ

Иван В. Лалић — — — Објава песника — — — 216
Михаило Харпањ — — Ернст Фишер: *О потреби уметности* — — — — 221

ЗАБЕЛЕЖЕНО

(Улога књижевности) — — — — — — — — 225